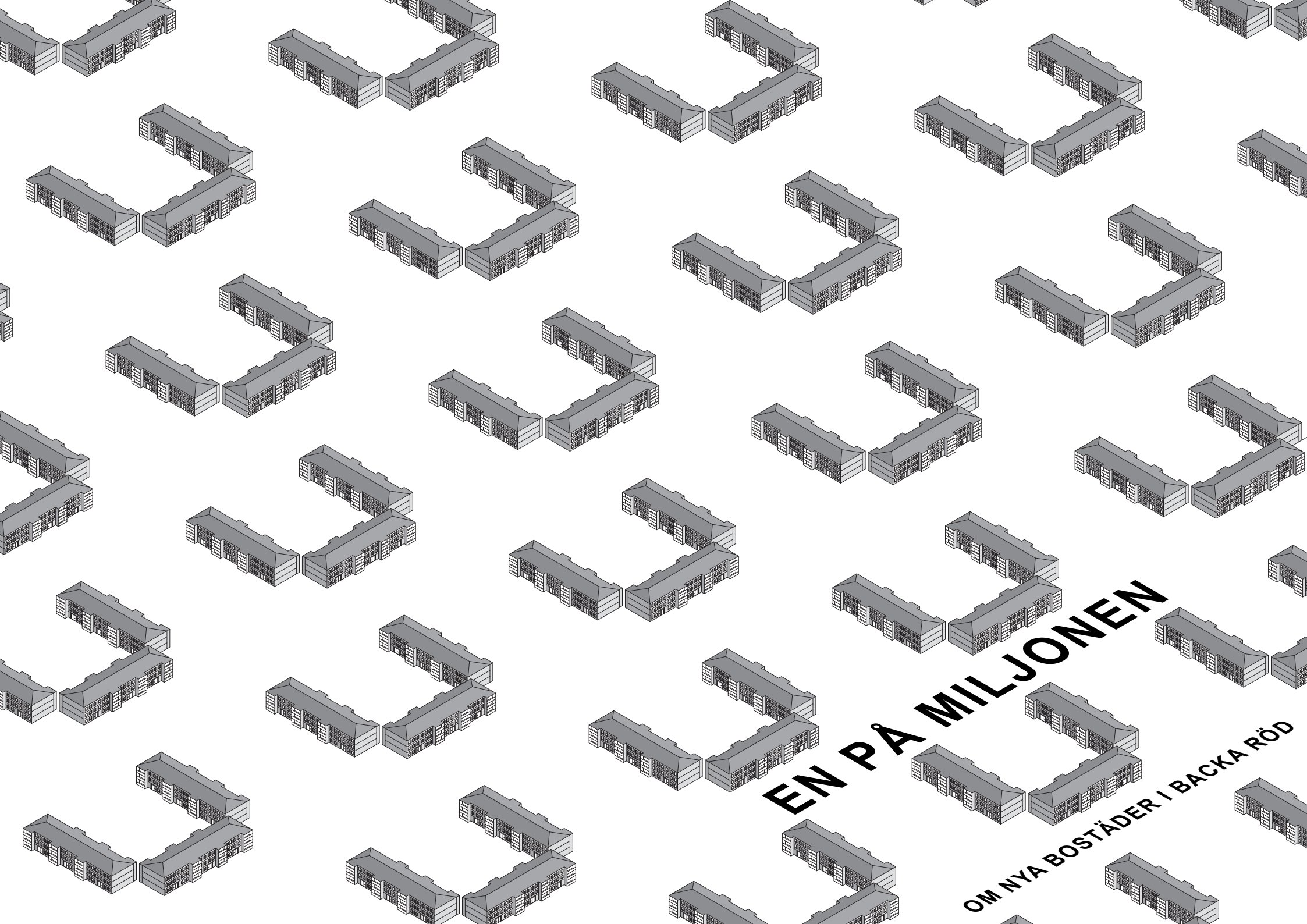

EN PÅ MILJONEN

OM NYA BOSTÄDER I BACKA RÖD

EN PÅ MILJONEN

OM NYA BOSTÄDER I BACKA RÖD

Erik Andersson

Examensarbete 2011 vid Chalmers Arkitektur

Handledare & examinerator : Ola Nylander

– ABSTRACT

This Master Thesis Project is about the Million Program, the Swedish housing program that aimed (and succeeded) to build one million housing units in ten years between 1965 to 1975. It is also about city planning ideals in the past, present and in the future. The large housing projects from the sixties and seventies are in need of renovation and are subject to demands of improved living environments. This will be an important task for architects in a nearby future.

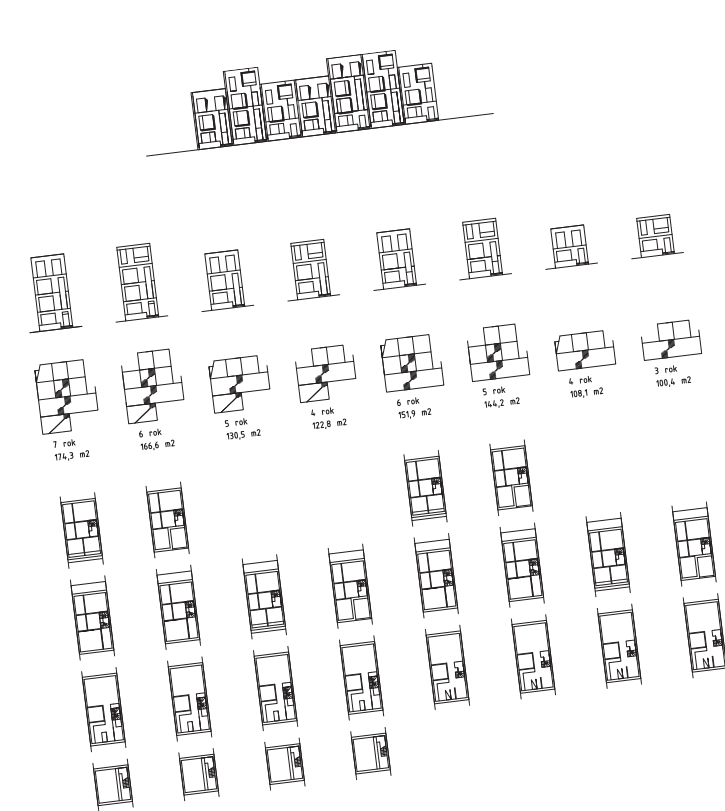
Meanwhile, the housing areas carry qualities that are seldom mentioned in the debate, which focuses almost uniquely on negative aspects. This thesis tries to show a somewhat nuanced image of these places, and how they are in fact strategically crucial to the future development of the city.

With this ambition as a starting point, the project focuses on a specific area from the late sixties, Backa Röd in Hisingen, Göteborg. The aim is to strengthen the whole area by densifying with new housing that offer different qualities than the existing stock. This gives the tenants more options of housing that might suit their needs and also opens up for people from other parts of the city to move in, socially diversifying the area.

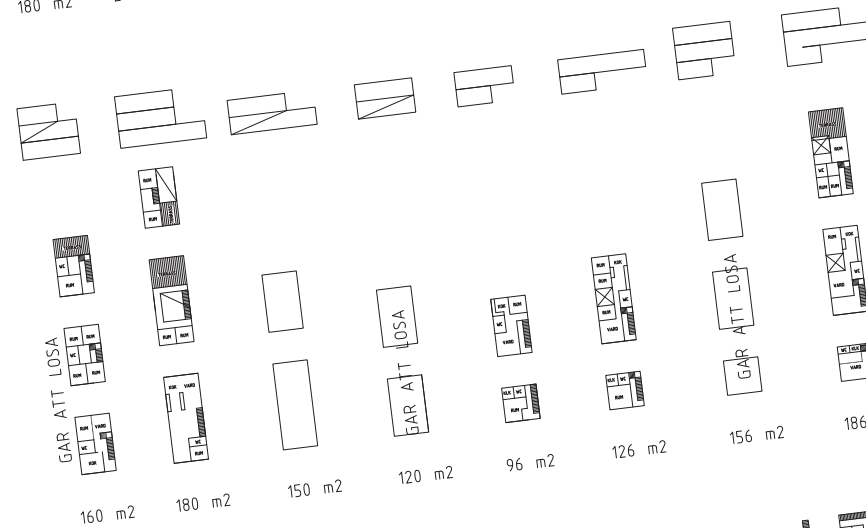
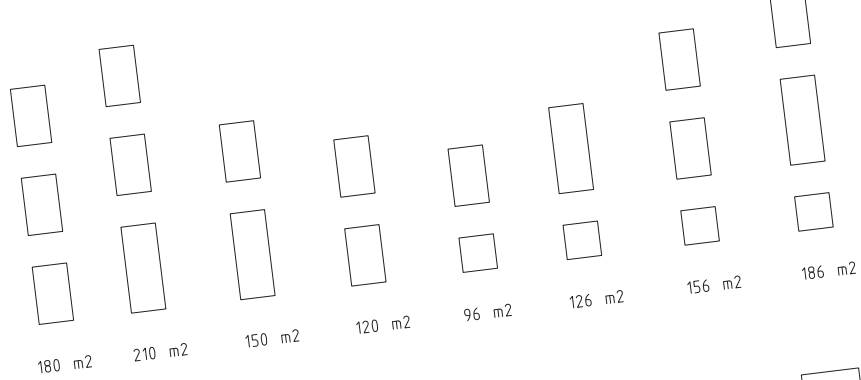
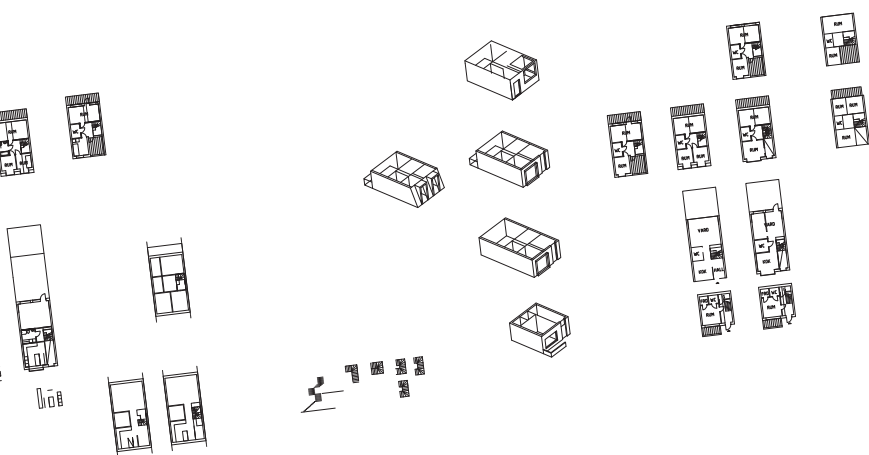
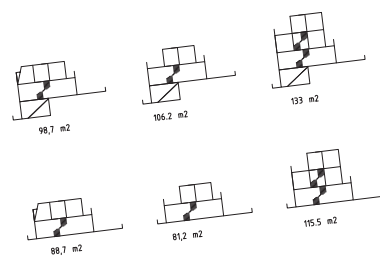
The townhouse, or city-rowhouse, is a housing type that has not been as widely used in Sweden as in for example England or Holland. By combining qualities of the suburban villa with a more city-like context, this type of living can reduce the urban sprawl by attracting families that normally would move out of the city. By adding the possibility to adapt the rowhouses to each family's specific

needs, it makes it possible for people with different economic backgrounds to live together.

The project focuses on adaptability and variation, as well as a strong ambition to blend in within the existing housing area, creating a whole. This is done by creating streets and squares to link the two together. The design of the new buildings take on the idea of the older buildings' construction, based on prefabricated concrete elements, but aims to create a diversity rather than a strict repetitive effect. With this idea, the new housing becomes a contemporary mirror of the old.

BOA i m² per typ

92,5 m²

25 m²

total area i m²
utan terrasser

35 m²

42,5 m²

50 m²

25 m²

152 m²

BOA i m²

31,3 m²

34,2 m²

42,5 m²

25 m²

133 m²

– INNEHÅLLSFÖRTECKNING

<i>Inledning</i>	6	<i>Förslaget</i>	70
Syfte och metod	8	Utgångspunkter	72
<i>Miljonprogrammet</i>	10	Radhuset	76
Historik	12	Val av plats	80
Kritiken	18	De nya bostäderna	86
Förändring	20	Lägenheterna	102
<i>Stadsbyggnadsideal</i>	22	Regler och möjligheter	110
Kvarterstaden	24	Uthusen	112
Mellanstaden	28	Fasad och variation	114
Villaområdet	32	<i>Slutsats</i>	122
Segregation	34	<i>Skisser</i>	124
Bostäder och blandning	36	<i>Referenser</i>	126
<i>Stadsjämförelser</i>	38	Arkitektur	126
<i>Backa Röd</i>	46	Litteratur	128
Historik	48	Bildkällor	131
Beskrivning	52	<i>Tack till</i>	132

ENDING

“Här växer framtid upp ur det som flytt, här faller gammalt bort och danas nytt. Att riva gammalt, bygga nytt igen, det är den eviga process, min vän, som livet kräver för att vara liv. Allt skapas genom levande förvandling, och grunden till allt stort som sker är kiv som slutligen blir löst i enad handling. Så nåddes väl den form som Stockholm fann, ty ni som vi har gjort så gott vi kan.”

Inledningscitrat från TV-programmet “Arkitekter berättar, del 2: Goda bostäder fostra goda medborgare” från SVT 1978.

Detta examensarbete handlar om miljonprogrammet. Om stadsbyggnadsideal förr och nu, och om idéer för framtiden. De stora bostadsområdena från 1960- och 70-talet står inför upprustningsbehov och krav på förbätt-

ringar av boendemiljöerna. För arkitekter blir detta en viktig uppgift i en snar framtid.

Samtidigt ruvar miljonprogramsområdena på många kvaliteter som sällan tas upp i den starkt polariserade stadbyggnadsdebatten. I mitt arbete försöker jag visa på en mer nyanserad bild av rekordårens bostäder, och hur dessa områden egentligen är väldigt viktiga för stadens utveckling.

Backa Röd på Hisingen i Göteborg är ett i flera avseenden typiskt miljonprogramsområde i storstaden. I denna presentation visas hur man genom en respektfull förtätning med nya bostäder kan förbättra miljön och stadslivet för hela stadsdelen samtidigt som områdets inneboende karaktär och kvaliteter bevaras.

– INLEDNING SYFTE OCH METOD

I mitt examensarbete har jag intresserat mig för de stora bostadsprojekten från rekordåren; deras förflutna, deras aktuella ställning i staden och deras framtid. Vissa frågor som formulerades tidigt har varit styrande för mitt undersökande. Dessa har bland annat handlat om varför beskrivningen av dessa områden ofta präglas av en statisk negativ retorik, och vad det är som gör att människor bösätter sig på ett visst ställe.

Arbetet kan sägas bestå av två delar. Den ena är mer teoretisk, där jag resonerar kring såväl staden som helhet som miljonprogramsområden i synnerhet. Den andra delen är ett arkitekturprojekt där jag använder mig av de slutsatser jag kommit fram till i den teoretiska delen för att göra nya byggnadstillägg på en specifik plats.

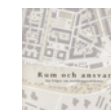
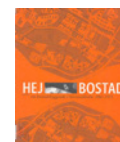
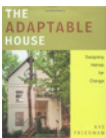
Den teoretiska delen har blivit till genom studier av olika slag. Litteraturen sträcker sig från statistiska rapporter till populärvetenskapliga böcker och arkitekturmanifest. En studieresa till Amsterdam och Rotterdam gav chans att studera olika sorters stadsmiljöer och arkitekturprojekt, och blev en brygga mellan de båda delarna av examensarbetet.

Den mer projektorienterade delen har utvecklats parallellt med teorin. Jag ville visa hur man med konkreta medel kan tillämpa de idéer som studierna födde. Med hjälp av Ola Nylander, professor i bostadens arkitektur på Chalmers, valde jag bostadsområdet Backa Röd som plats för projektet.

I Backa har jag haft kontakt med hyresvärden Posei-

don, genom distriktschef Marie Werner, som har intresserat sig och varit till stor hjälp för projektet. Andra kontakter som jag haft inkluderar praktiserande arkitekter som arbetat med just Backa Röd eller liknande områden. Som samtalspartner har Håkan Trygged på KUB Arkitekter varit viktig. Även Stadsbyggnadskontoret Göteborg har varit involverade. Som del i analysunderlaget om Backa Röd har använts en samling intervjuer med de boende i Backa Röd genomförd av Ola Nylander och Anna Eriksson.

Skissarbetet har genomförts både i modell och med ritningar och teckningar. Resultatet av arbetet presenteras i denna bok, och är tänkt att läsas som ett idéprojekt som visar hur strategiskt placerade och omsorgsfullt gestaltade bostäder kan göra skillnad för stadens och dess delars framtid.

MILLJON
PROGRAM
MET

– HISTORIK OM PROGRAMMET SOM INTE FANNS

Miljonprogrammet är ett samlingsnamn på det omfattande bostadsbyggande som genomfördes i Sverige mellan åren 1965 och 1974. Benämningen tar sin grund i en ambition under Tage Erlanders regering att bygga bort bostadsbristen genom att uppföra en miljon nya lägenheter under en tioårsperiod. Många anser att just ordet 'miljonprogram' var en efterkonstruktion, och använder hellre begreppet 'rekordåren', som även innefattar de fem åren från 1960 till 1965, och syftar på att byggandet helt enkelt slog rekord i mängd och skala under denna period. Säkert är att drygt en fjärdedel av landets bostadsbestånd tillkom under de förstnämnda tio åren, och att dessa bostäder idag präglar en stor del av stadslandskapet i svenska städer.¹

Efterkrigstidens Sverige led av en svår bostadsbrist. Redan på 30-talet hade bostadsbyggandet uppmärksam-

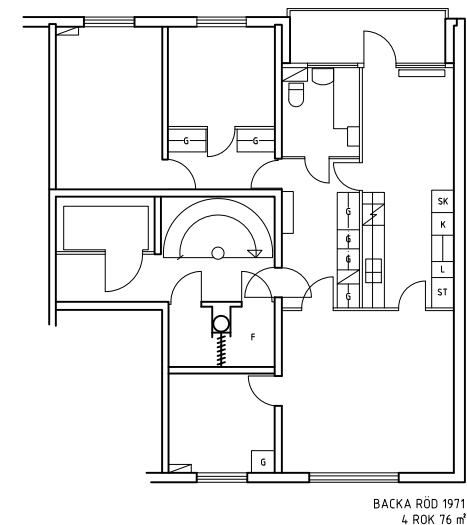
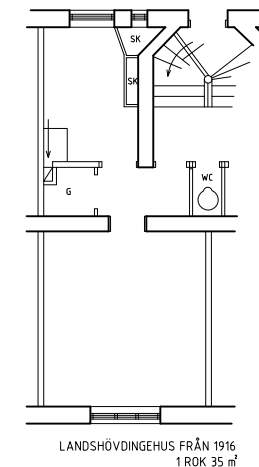
mats som ett mycket viktigt led i välfärdsstatens utveckling. Här lades grunden för senare decenniers bostadspolitik genom politiska satsningar som skulle underlätta bostadsproduktion finansierad av statliga lån. Detta blev senare startskottet för de allmännyttiga bostadsbolagen, som hade till uppgift att säkerställa en god bostad åt alla. Ambitionen var särskilt angelägen då befolkningen, särskilt i storstäderna, levde i undermåliga bostäder. Så sent som 1960 bodde nära hälften av landets befolkning i omoderna lägenheter med två rum och kök, oavsett familjestorlek. Samma år stod i Stockholm 106 910 personer i bostadskö. Trots detta hade bostadsbyggandet då pågått med hög fart från 1946 och framåt. Mellan 1946 och 1960 byggdes i genomsnitt 50.000 bostäder om året, men det var inte nog. Under 60-talet ökades produktionen och var 1964 uppe i 85.000 bostäder om året. Miljonprogrammets början var alltså

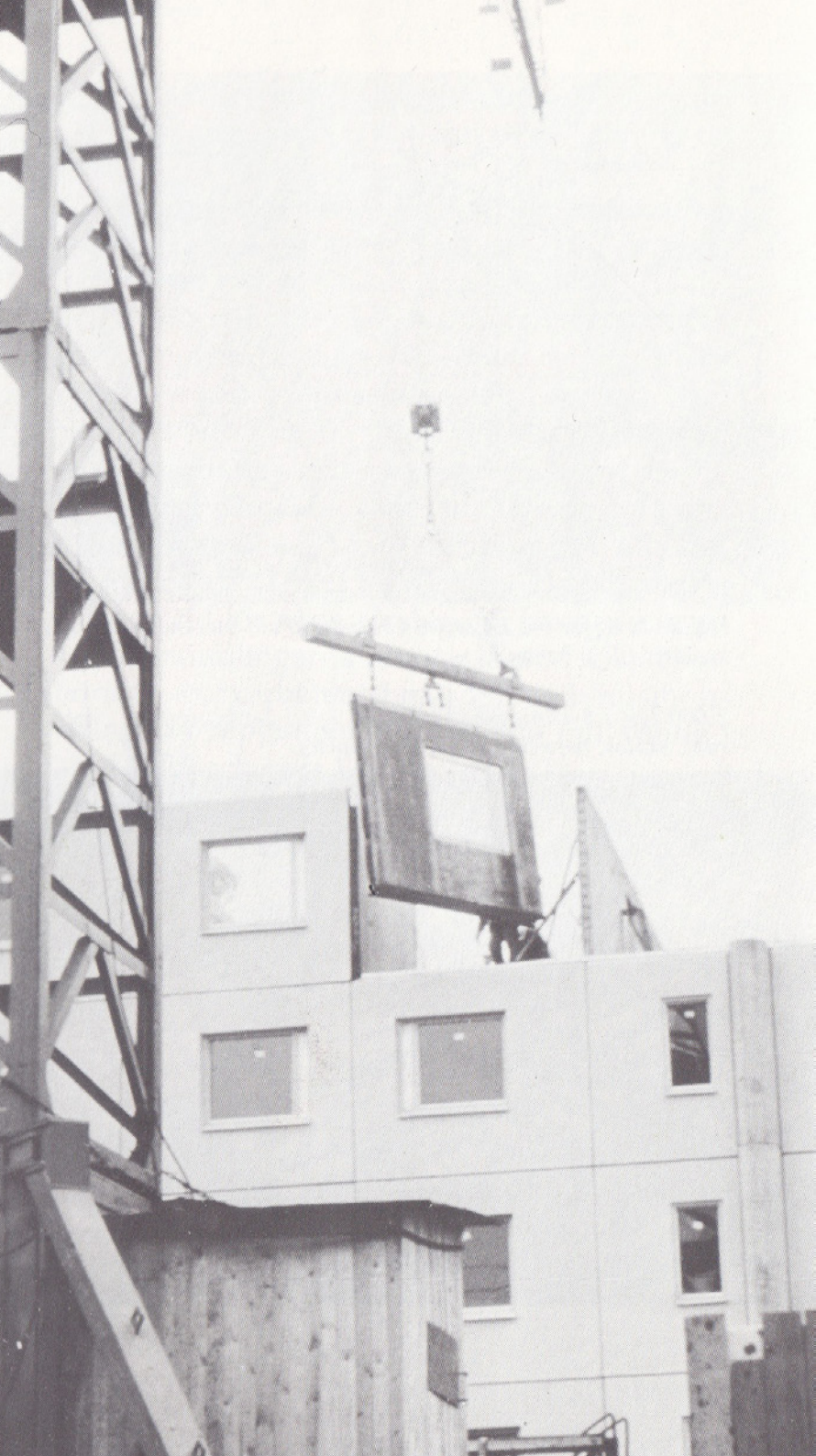
¹ Rekordåren : en epok i svenskt bostadsbyggande / redaktör: Thomas Hall, Karlskrona : Boverket, 1999

inte extremt radikal vad gällde total volym. Skillnaderna låg i andra frågor.¹

Fram till 60-talet hade bostadsbyggandet genomförts med traditionella byggmetoder, i områden nära städernas centrum. De nya stadsdelarna genomsyrades av en stark idé om grannskapssamhället, där små centrumbildningar skulle tillgodose stadsdelens behov av service, och medborgerliga sammankomster med hjälp av samlingslokaler. Norra Guldheden i Göteborg och Årsta i Stockholm är exempel på stadsdelar från 1940- och 50-talet med starka grannskapstankar. Idealen var i själva verket ett svar på kritiken av 30-talets bostadsområden, där planeringen tydligt följde modernistiska ideal med parallellställda hus i park med stark enhetlighet i utformningen. Kritiken gällde den öppna planformens negativa inverkan på socialt liv. Detta skulle

¹ Britta Roos, Hanna Gelotte (red.), Hej Bostad – om bostadsbyggande i Storstockholm 1961-1975, Länsstyrelsen i Stockholms län

40- och 50-talets nya bostäder råda bot på. Inspirationen var till stor del hämtad från engelska trädgårdsstäder, och Sverige kom med sina goda ekonomiska förutsättningar att bli ett föregångsland inom bostadsbyggande.

Bostadshetsen i början av 60-talet gav upphov till ett antal nya synsätt, som i sin tur medförde avsteg från de nyligen färdigställda grannskapsstadsdelarnas idéer. En viktig fråga var exploaterbar mark. Inom städerna var marken i stort sett fullbyggd. Här skulle tidens glesa planeringsideal inte kunna genomföras fullt ut, och små tomter medgav inte den eftersträlvade höga produktionstakten. I Stockholm hade kommunen sedan 1800-talet köpt upp mark från närliggande kommuner. I Göteborg var central mark svår-förvärvad för kommunen, och man köpte tomter på relativt stort avstånd från centrum, med avsikten att binda samman

staden med välutbyggd kollektivtrafik.

En ytterligare omständighet som kom att bestämma planeringen av de nya områdena var rationalisering av byggandet. För att få en god ekonomi i produktionen var det viktigt att uppnå stora volymer, ju fler bostäder inom samma projekt, desto lägre produktionskostnad per enhet. Detta säkerställdes med en extremt modern industrialisering av byggandet. Elementbygget var fött, och de färdiga byggdelarna kunde förproduceras i fabrik för att senare sammanfogas på plats. De nya husen placerades i rationella rader för att underlätta kranarnas förflyttningar. Denna logik var ideologiskt understödd av modernistiska planeringsideal som framhöll både rationalism, upprepning och rätvinkliga planformer. Allt för att skapa områden där ljus, luftighet och ett avståndstagande från innerstadens trånga, osunda

miljöer var ledord.

Trafikplaneringen i dessa nya stadsdelar var även den ämne för radikala ideologiska förverkliganden. Ingen publikation har påverkat den moderna trafikplaneringen så starkt som en relativt tunn rapport som har rubriken “Riktlinjer för stadsplanering med hänsyn till trafiksäkerhet” och framlades 1968 på Stadsbyggnad, Chalmers, Arbetsgruppen för Trafiksäkerhet, mer känd under det av avsändaren deriverade namnet SCAFT. Idén var att skapa riktlinjer för en trafiksäker planering där olika trafikslag skulle röra sig oberoende av varandra och inte mötas, så att trygghet och effektivitet kunde råda samtidigt. Principerna var att större vägar, så kallade matargator, skulle distribuera trafiken till mindre vägar som angjorde bostadsområdena men inte fortsatte genom dem, utan slutade i säck-

gator. Inne i områdena dominerade gång- och cykeltrafik och där korsning var oundviklig skulle detta ske planskilt, vilket oftast löstes med gångtunnlar under de stora matargatorna. Stora parkeringsytor skapade buffertzoner mellan matargatorna och husen, där livet var på de gåendes villkor utan buller, luftföroreningar och otrygghet.¹

Hustyperna kom att förändras med de nya principerna. I 50-talets byggande hade mindre lamellhus och punkthus varit vanliga, men i slutet av 50-talet kom skivhuset, som kom att dominera främst de nya områdena utanför storstäderna. En gestaltningstanke som fick gehör under 60-talet grundade sig på bilistens snabba upplevelse av byggnaderna från motorvägen. Detta gav upphov till en stark monumentalitet i vissa områden, varav det mest kända exemplet är Täby utanför Stockholm, med höga

¹ SCAFT 1968: riktlinjer för stadsplanering med hänsyn till trafiksäkerhet, Statens planverk publ. nr 5, Stockholm 1967

byggnadsvolymer i tydliga geometriska former. Under miljonprogrammet som helhet är dock det vanligaste huset lamellhuset i tre till fyra våningar, följt av ett stort antal småhus, de flesta från det senare delen av perioden.

Den samtida kritiken pekade på att de glesa nya stadsdelarna var alltför utspridda och saknade stadsliv. En återgång till en tätare, mer kvarterlik stad var redan då en ambition, men utan att ge avkall på de starka idealen med grönska och avskildhet. Som ett svar på kritiken förändrades byggandet delvis under början av sjuttioalet, till en än starkare trafikseparering, tätare bebyggelse, och fler marknära bostäder. Mot slutet av perioden övergavs höghusbyggande och produktionen ställdes om till småhusområden, ofta med likadana element som hade använts till flerbostadshusen.¹

¹ Rekordåren : en epok i svenskt bostadsbyggande / redaktör: Thomas Hall, Karlskrona : Boverket, 1999

– KRITIKEN OM ROTADE VÄRDERINGAR

Den starka kritiken av miljonprogramsområdena började innan byggandet på långa vägar var avslutat. Startskottet betraktas ofta som den så kallade Skärholmsdebatten, som gällde den då just färdigställda förorten Skärholmen söder om Stockholm. Argumenten kom att bilda skola för den omfattande förortskritiken och är idag så välkända att de används om de flesta samtida områden som självklara fakta.

De nya områdena beskrevs som sociala fängelser, där de boende var isolerade från varandra och från den omgivande staden. I de nya centrumen skulle människor konsumera och fördriva sin tid i evig glömska. De öde ytorna mellan husen, så starkt förespråkade av funktionalisterna, var öknar som skapade avstånd mellan människor och husen var så monumentala och anonyma att de gjorde de

boende till betydelselösa främlingar. De människor som var centrum för beskrivningarna skiftade med tidens gång. Från början var det hemmafruarna som gjordes till fångar, dömda att sköta hemmet i en förort tömd på liv. Senare var det de socialt utslagna, än senare invandrarna. Men beskrivningen förändrades inte. De nya stadsdelarna fick ingen bra start.¹

Det var inte kritiken i sig som var områdenas största problem i sin barndom. Befolkningsökningen hade avstannat och arbetskraftinvandringen minskat under början av sjuttiotalet. Många av de nya lägenheterna stod tomma och fastighetsbolagen fick ekonomiska svårigheter. Det hjälpte inte till mot kritikstormen att det var brist på boende, och därigenom dåligt med underlag för servicen.

¹ Wirtén, Per, Där jag kommer från : kriget mot förorten, Stockholm : Bonnier, 2010

Senare kritik har bidragit med mer nyanserade beskrivningar av miljonprogramsstadsdelarna. Stora sociala skillnader mellan liknande områden på olika ställen i landet har berättat om ett mer komplext förhållande mellan sociala problem och områdenas utformning än tidigare, där ett bredare perspektiv i analysen har framhållits. Miljonprogrammets problem är i högre grad samhällets problem som helhet, men det manifesteras enklast genom värderingar om dessa områden. Samtidigt lutar dagens stadsbyggnadsdebatt åt en stark polarisering mellan stad och förort, och kritiken riskerar att återigen falla tillbaka på gamla slagord om brist på stadsliv och socialt utanförskap. Vad som anses vara en stad varierar mellan tider, och då kvarterstaden idag är normen faller förorten återigen utanför ramen.

En forskningsrapport
om människor i Skärholmen

**"Man bara anpassar
sig helt enkelt!"**

PAN
ORIGINAL

– FÖRÄNDRING OM NYA TIDER

Sedan de sista byggkranarna har tystnat i miljonprogramsområdena har en hel del hänt, även om många åtgärder har präglats av punktinsatser utan större helhetsgrepp. Åttiotalets renoveringsvåg gjorde sitt intryck även på dessa områden och lämnade vissa märkliga ombyggnader efter sig. Två uppmärksammade platser i det mer nutida förnyelsearbetet är Tensta i Stockholm och Gårdsten i Göteborg, kända i början för sina problem och senare för sina ambitiösa förändringsprojekt, där fokus har legat både på sociala frågor och den fysiska miljön.

Det är svårt att inte ladda miljöerna i rekordårens områden med ackumulerade negativa trötta värderingar. De elementbyggda fasaderna har med tiden fått symbolisera många av välfärdssamhällets misslyckanden med sin danska sjösten. På många håll har den största föränd-

ringen bestått i just att måla fasaderna, som för att utplåna själva bilden av problemen. Den mest radikala lösningen, som presenterades redan i kritikstormens början och har återkommit även idag, är helt enkelt att riva hela rasket. En smula ironiskt ges samma förslag redan inför sextiotalets stora bostadsbyggande, men då gällde det de eftersatta arbetarstadsdelarna i städerna, bestående av äldre trähusbebyggelse. Alltså de bostäder som miljonprogrammet tänktes ersätta. Den rivningshetsen har sedan länge stillats, sedan kvaliteterna i den sortens stadsbyggnad har blivit fokus i dagens byggande. Kanske var det på sextiotalet inte själva husen man helst av allt ville utplåna, utan blott symbolen för social misär. Kanske har inte mycket förändrats sedan dess.

De åtgärder som har varit framgångsrika i miljonpro-

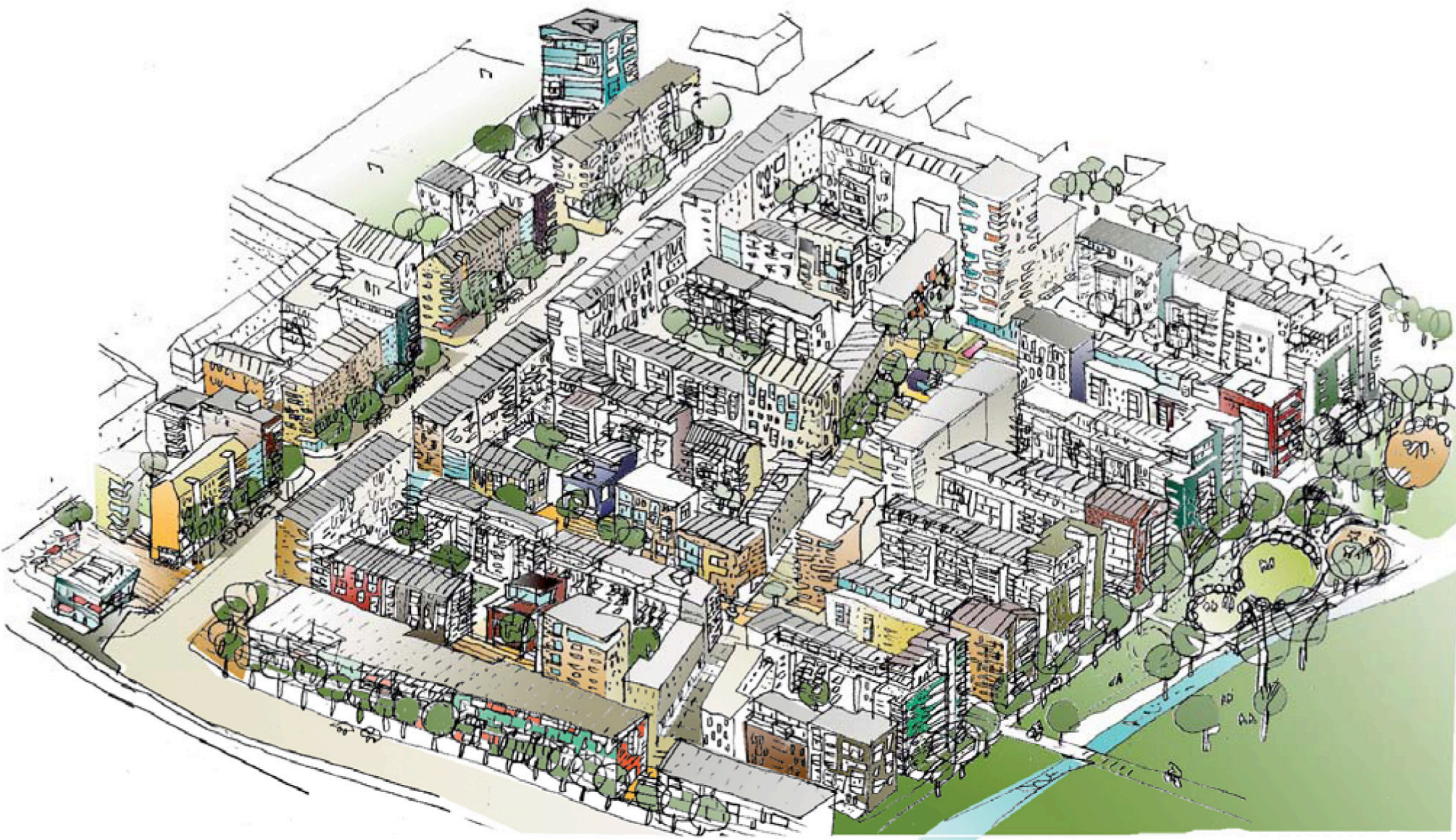
¹ BQR – Rådet för byggkvalitet, Miljonprogrammets förnyelse

gramsområdena har varit just de som har tagit ett samlat grepp om både sociala frågor och den byggda miljön. Program för att öka den ofta låga sysselsättningsgraden och olika brottsförebyggande åtgärder är viktiga delar som har gjort skillnad. De sociala problem som dessa stadsdelar tyngs av hade med stor säkerhet funnits även om husen inte hade gjort det, och handlar mer om samhället i stort än om rätlinjiga kranbanor.

Åratal av invanda föreställningar gör att miljonprogramsområdena sällan får en chans att visa upp sina bättre sidor, de är ofta dömda på förhand. Att satsa på dessa områden innebär också att visa att de är viktiga stadsdelar. Det är här arkitekturen kan göra skillnad. Nya stadsrum, platser och bostäder som kompletterar och förbättrar det gamla är välbehövda tillskott. Det nya sida vid sida med

det gamla kan tydliggöra kontrasterna i olika tiders stadsplaneringsideal, och visa att de faktiskt kan samexistera. Vad gäller nya byggnader är det ett snarare ett faktum än en värdering att bostadsutbudet i rekordårens områden är starkt likriktat. För att människor med olika bakgrund, familjesituation och ekonomiska möjligheter ska kunna blandas krävs det fler alternativ. Nya bostäder av underrepresenterade typer kan ge möjligheter för både de boende och människor från andra stadsdelar att hitta något som passar dem. Det är ett medel att minska segregationen, och ett sätt att visa att miljonprogrammet inte är ett ställe att flytta ifrån utan ett ställe att flytta till.

STADS
BYGG
NAD
DEAL

– KVARTERSSTADEN STADENS RÄDDARE

Dagens stadsbyggnad präglas i stort av ett enda dominerande ideal: kvartersstaden. Denna stadsform, utvecklad i slutet av 1800-talet som en följd av 1874 års byggnadsnorm, ska rädda staden och göra den hållbar. Såväl stadsplanerare som diverse lobbygrupper stödjer starkt drömmen om kvartersstaden som den enda riktiga staden, och som en lösning som kan appliceras närsom och varsom, på stadsdelar som betraktas som oattraktiva.

Kvartersstaden är bra. De stadsdelar som präglas av denna typen av stadsbyggnad betraktas som trevliga, väl fungerande, täta och stadsmässiga. Just det senare adjektivet är särskilt positivt i en debatt där stadslivet är i mångt och mycket synonymt med det goda livet. Stadsdelar med kvartersstad är idag mycket attraktiva på bostadsmarknaden, även om detta egentligen beror på andra saker än just

stadstypen, som läget, lägenhetskvaliteterna eller områdets status.

Trots alla dessa fördelar med kvartersstad, och trots planerarnas goda intentioner, stämmer inte ekvationen alltid i slutet. Det är till exempel väldigt förvånande att Norra Älvstranden, som på många håll har en typisk kvartersstruktur, ännu inte har uppbringat ett intensivt stadsliv. Lika konstigt är det att övre Johanneberg är en populär stadsdel trots sina enorma hus i park. Idealen går inte ihop. Även om stadstypen är ett viktigt verktyg för att skapa förutsättningar för den sortens stad som eftersöks, är den inte allt. Norra Älvstrandens framgång som det nya citys förlängning är kanske mer avhängigt av andra saker. Etableringsmöjligheter för verksamheter är en. Befolkningssmässig blandning av olika samhällsgrupper är en an-

¹ Göteborgs Stad Stadsbyggnadskontoret, Stadsbyggnadskvaliteter Göteborg - om stadens utformning, Göteborg 2008

- Bild på föregående sida: Illustration för ny detaljplan för norra Kvällebacken,

nan. Vad som avgör en stadsdels attraktivitet och framgång är väldigt komplext. Det handlar om värderingar, föreställningar, livsstil och historia; saker som kan bestå oberoende av de fysiska strukturerna. Men också mer pragmatiska förutsättningar som prisläge, närhet till arbete eller natur, eller bostadsutbud. Det är därför kvartersstadsvurmen ibland slår fel.

Särskilt konstigt blir det när gamla stadsdelar vars attraktivitet är låg ska lyftas och göras om enligt denna enkla formula. Den så eftertraktade stadsmässigheten är målet, och kvartersstaden är lösningen. Men de stadsdelar som från början är planerade enligt andra strukturer har förutsättningar som inte alltid är förenliga med detta förhärskande ideal. Det är dessutom så att de stadsdelar som redan är attraktiva inte ligger i denna förändringslinje, även om

- Viktor Rydbergsgatan,
Johanneberg

de inte har en tydlig kvartersstruktur. Snarare är det stadens ytterområden som ska byggas om. De problem som dessa stadsdelar dras med är de som ska lösas med hjälp av kvartersstaden. Två saker blir i sammanhanget tydligt motsägelsefulla. Den ena är användandet av samma stadsplanering på ytterområden som är gällande i innerstaden, för att göra om dessa stadsdelar till innerstad, genom sin stadsstruktur. Den andra är förhållandet till stadsdelarnas inneboende struktur och historia, där man mer eller mindre maskerar en sorts stadsbyggnad som bedöms som otidsenlig med en nyare enligt det för närvarande rådande paradigmet, som om staden skämdes över gamla misstag och försöker skyla över dem.

Stadsdelar som har sociala och strukturella problem måste vara i fokus för stadsplaneringen. Det finns oftast

- Prinsgatan, Linnéstaden

många förändringar att göra i dessa områden. Det finns dock inga universella lösningar. Varje stadsdel har sina specifika förutsättningar, och kräver sin egen sorts stadsplanering. Att välja en sorts stad och applicera den överallt, som till exempel för att lösa de misstag som modernisterna gjorde, löser inte stadens komplexa problem. Ett sådant förhållningssätt löper istället stor risk att göra om precis samma misstag.

- Haga Nygata

– MELLANSTADEN DEN HÅLLBARA STADEN

Göteborgs Stad har som mål i sin översiktsplan att komplettera staden med en kraftig utbyggnad av bostäder. Den stora merparten av denna utbyggnad ska ske i de centrala delarna av staden. En del ska ske i viktiga knutpunkter utanför centrum, och en del ska bestå av kompletteringar i den så kallade mellanstaden.

Mellanstaden är ett begrepp som avser de stadsdelar som ligger mellan centrum och ytterområdena. Här är länkarna mellan olika stadsområden svagare än i innerstaden, ofta med naturområden emellan. Tätheten varierar kraftigt mellan innerstadsliknande till väldigt glesa rena bostadsområden. I mellanstaden finns både bostäder och arbetsplatser, men många pendlar till innerstaden eller till andra områden för att arbeta. Det som är utmärkande för dessa stadsdelar är ofta goda kommunikationer till cen-

trum, närhet till naturområden och rimliga bostadspriser. I mellanstaden bor en stor del av stadens befolkning.¹

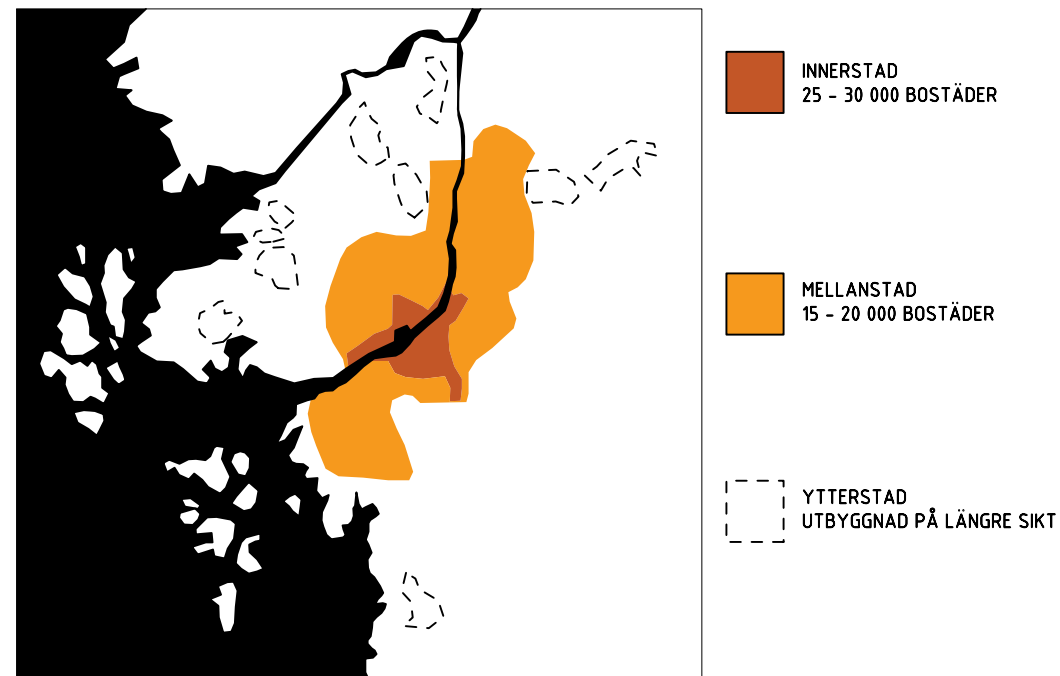
I en gles stad som Göteborg, närmast jämförbar med amerikanska bilberoende städer, blir mellanstaden extremt viktig. Drömmen om den täta hållbara staden kan här ibland tyckas väl långt borta, men det finns vägar att nå dit, samtidigt som det finns vägar bort. Som ett illustrativt exempel på en stad som nått längre i båda riktningarna kan Stockholm nämnas. Med hjälp av en snabb och effektiv tunnelbana har Stockholm vuxit utifrån centrum med områden som liknar öar runt tunnelbanestationerna. Kommunikationen in till centrum har varit bra, så bra att innerstaden som absolut mittpunkt är en självklarhet. Här har allt skjutit i höjden. Tätheten, lägenhetspriserna, mängden arbetsplatser och affärer. Stockholms innerstad

¹ Göteborgs Stad Fastighetskontoret, Bostadsbyggandet i Göteborg - ett planerings- och kunskapsunderlag, Göteborg 2010

är så attraktiv att verksamheter har tvingats att söka sig utåt, till mellanstaden, för att kunna existera till en rimlig hyra. Det är först på senare år som Stockholm har börjat stödja utvecklingen av dessa yttre områden med hjälp av kommunikationer på tvären, bland annat den så kallade tvärbanan, mystiskt lik en spårvagn (för att inte vara det). Förutom att ge legitimitet till dessa perifera delar av staden avlastar den innerstaden och skapar möjligheter att sammanbinda tidigare isolerade stadsdelar.

Göteborg har ingen tvärbana än, även om det finns många andra spårvagnslinjer. Kollektivtrafiken är en viktig del för att binda samman staden. Det är inte bara de faktiska kommunikationstiderna som är viktiga, även om de spelar stor roll. I föreställningsvärlden är också valet av starka kommunikationslänkar en signal om vilka delar av staden

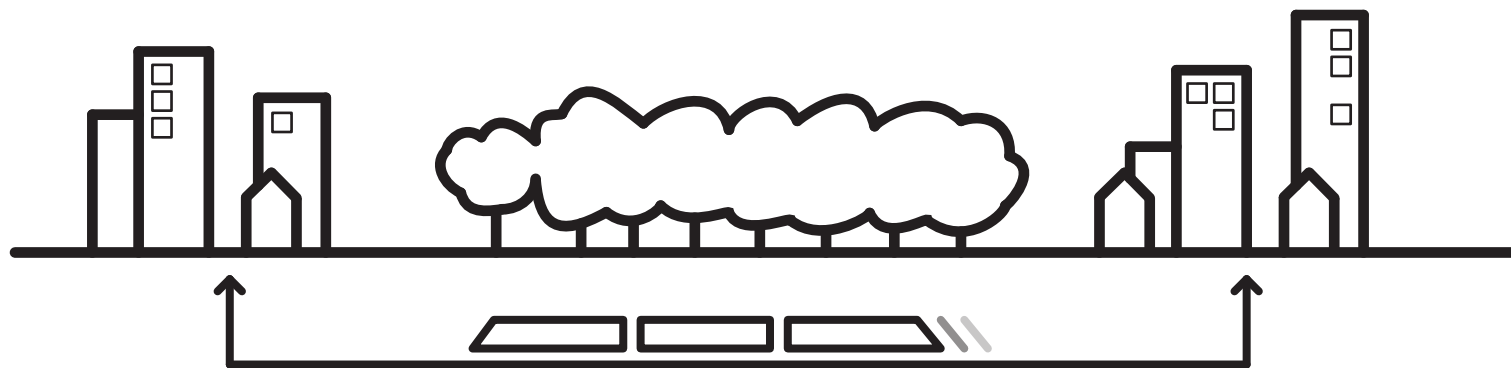
GÖTEBORGS STADS FRAMTIDA UTBYGGNADSPÄN

som är viktiga att ha kontakt med. Med en stark kollektivtrafik mellan både mellanstad och ytterområden blir även dessa områden viktiga och fungerar oberoende av innerstaden.

Förutom vikten av kommunikationer i den halvglesa mellanstaden, är blandstad en förutsättning för att dessa

områden ska fungera. Blandstad som begrepp börjar bli ganska slitet och används i många olika sammanhang när den goda staden ska definieras och med flera olika betydelser, men det förtjänar ändå att propageras för. Blandning av bostäder och verksamheter är en aspekt av blandstaden, blandning av upplåtelseformer är en annan. En blandad stad är en levande stad under större delen av dygnet och

främjar möten mellan olika sociala grupper. Kompletteringen av mellanstaden är viktig för stadens framtid, och att kompletteringen ökar blandningen är lika viktigt.

Vad gäller hållbarhet ger mellanstaden rika möjligheter. Många manifest gällande den framtida hållbara staden pekar på den täta staden, en stad med korta transportsträckor där många åker kollektivt och som försörjs med hjälp av närliggande jordbruk. Dock stämmer utopin bäst på mindre städer, storstäder som London och Paris är väldigt täta och med en välutnyttjad kollektivtrafik men har ändå enorma ekologiska fotavtryck. Dessutom är den moderna, ekologiskt medvetna storstadsmänniskan den som lever mest ohållbart. En stad i Göteborgs storlek skulle mycket väl kunna kvalificera för visionen om den hållbara täta staden om det inte vore för att staden redan vore

enormt utspridd. En alternativ strategi uppenbarar sig från bl a Karin Bradleys forskning: Den hållbara glesa staden. En stad bestående av flera centra, i gröna omgivningar, sammanlänkade med effektiv kollektivtrafik. Möjligheten till lokal odling finns, samtidigt som fokus på den absoluta innerstaden förskjuts till förmån för mer perifera områden. Det är enligt denna strategi i mellanstaden som det händer.

– VILLAOMRÅDET DET OMÖJLIGA BOENDET

Innerstaden är populärare än någonsin, något som inte låg i sikte för trettio år sedan, då alla förutspåddes flytta ut till ytterområden. Särskilt de unga barnfamiljerna, också kända som lattepapporna och –mammorna, bor gärna kvar i staden i större utsträckning än tidigare. Antalet småbarn i innerstaden har i det närmaste fördubblats de senaste tio åren, vilket ställer andra krav på ett centralt boende än förr. Trots detta, som går i linje med dagens starka cityvurm, flyttar de allra flesta nyblivna föräldrar fortfarande ut ur staden, till egna hem i villaområden i förorter eller kranskommuner, och blir kvar där. Det egna hemmet är i mångt och mycket en stark dröm hos familjebildande unga, även om längtan till staden finns kvar.¹

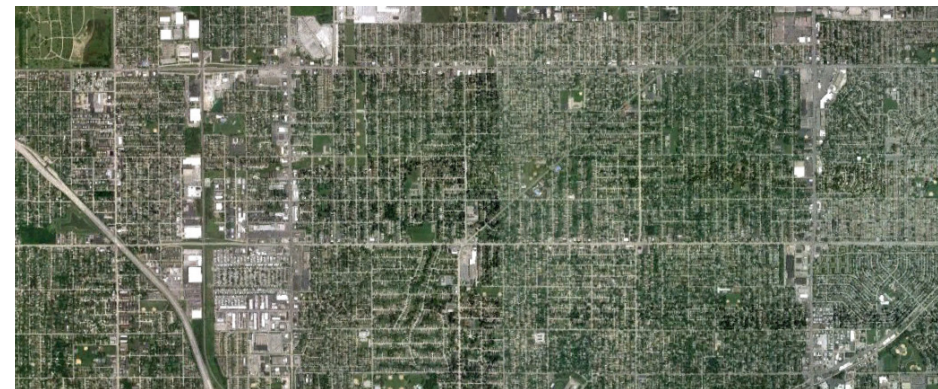
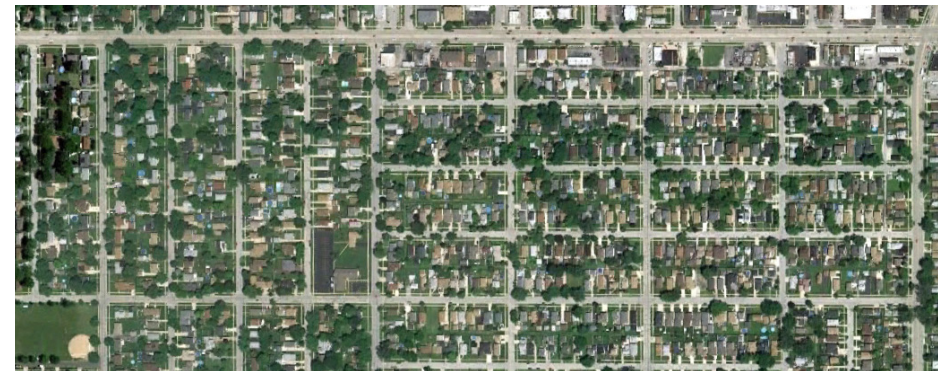
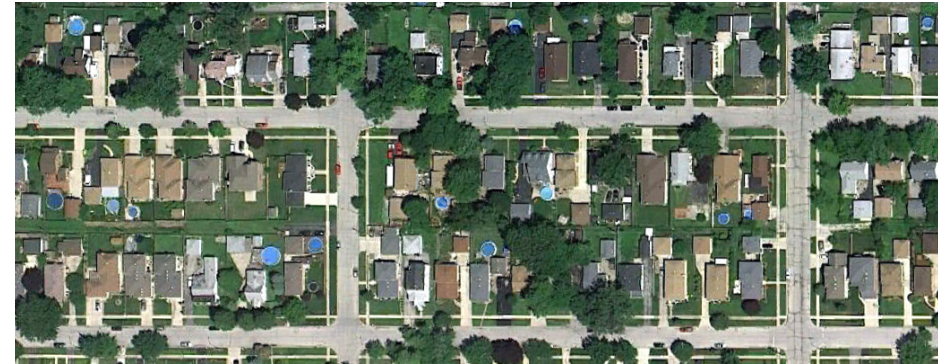
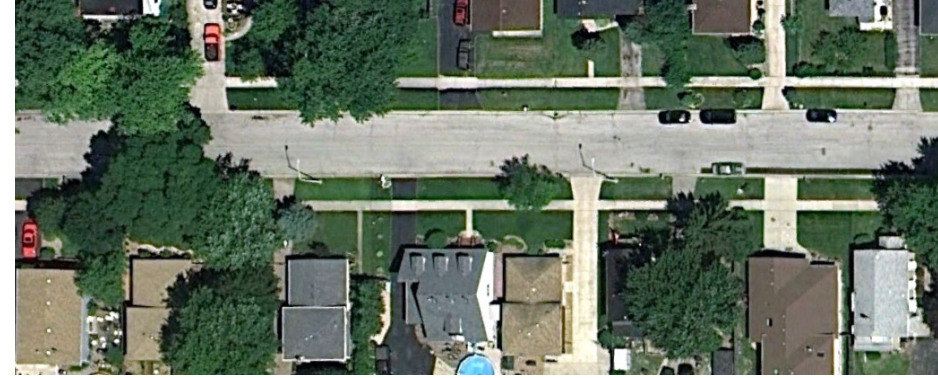
I denna villadröm ingår inte bara den fristående bostadsbyggnaden, utan ett ytterligare antal väl kända fakto-

rer. Den mest uppenbara är bilen. I de ytmässigt utspridda, 'sprawlade' bostadsområdena är det inte bara långt till staden där arbetsplatserna finns, det är dessutom långt till busshållplatsen. Eftersom en förutsättning för att ekonomiskt upprätthålla en vanlig svensk villa-livsstil är att båda föräldrarna förvärvsarbetar, är två bilar inte ovanligt för ett hushåll. Att det i storstäderna på grund av trafikstockningar visserligen ofta tar längre tid att åka i egen bil in till stan än att åka kollektivt hindrar inte bilen från att vara ett självklart transportmedel i ett komplett villaliv. Dessutom är den en förutsättning för att kunna ta sig till det lokala externhandelscentrumet för att handla. Ja, faktiskt för att göra det allra mesta utanför det egna kvarteret.

Ett annat viktigt inslag i villaområdena är yta. Den egna tomten, med det egna huset på, ger möjlighet till

¹ Göteborgs Stad Fastighetskontoret, Bostadsbyggandet i Göteborg - ett planerings- och kunskapsunderlag, Göteborg 2010

många kvaliteter. En privat trädgård, med grannen på behagligt avstånd, där barnen kan leka, man kan grilla på sommaren, odla sina egna jordgubbar och ha födelsedagskalas i bersån. Bostaden och trädgården, från egnahemsrörelsen till Versailles, är ett eftertraktat radarpar. Men ytan räcker inte till. Skräckexemplet från en amerikansk stad är ganska långt från Göteborg, men inte så långt som man kanske skulle vilja från stadsplaneringsperspektiv. Villamattorna tar i förlängningen mark i anspråk som från början var betes- och odlingsmark för matproduktion. Dessa funktioner flyttas istället längre och längre ut från staden, med långa transporter som följd. Dessutom blir det inget stadsliv att tala om när varje bostad tar upp så mycket yta att staden blir hoppöst gles, folklivet uttunnat intill existenslöshet. Eget hus och stadsliv är två starka livsstilsdrömmar, men i det närmaste oförenliga.

- Villamatta i Chicago, utzoomad från
övre bilden neråt

– SEGREGATION ETT PROBLEM FÖR ALLA

Göteborg är en segregerad stad. Statistiken visar att den ovan nämnda utflyttningen till egen villa i kranskommunerna främst gäller etniska svenskar. Människor med utländsk bakgrund bildar i större utsträckning familj i allmännyttans bostäder. Men en vanlig missuppfattning gällande segregation är att den bara gäller socialt utsatta områden, eller områden där det bor flest invånare med utländsk bakgrund. Områden där nästan alla är höginkomsttagare är extremt segregerade, och ett lika stort problem i sammanhanget som de områden som står för motsatsen.

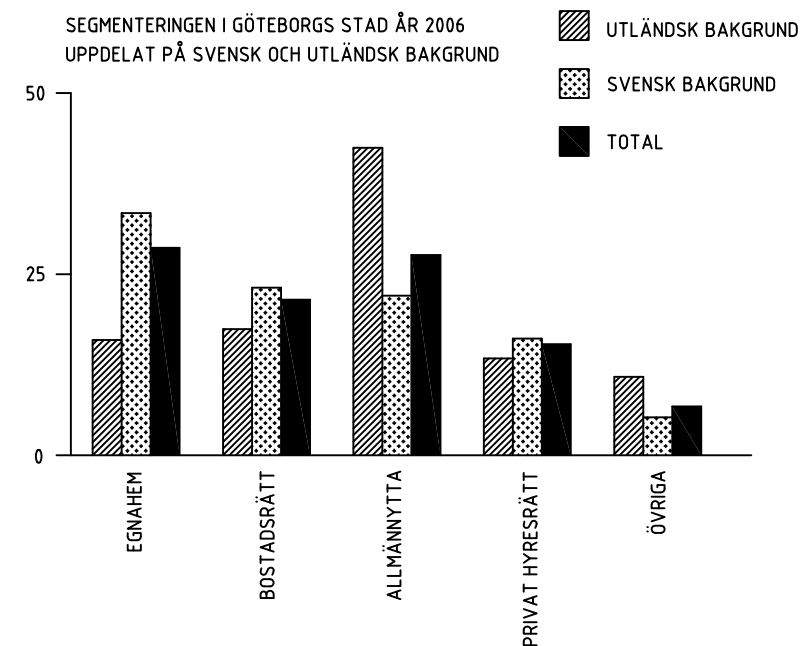
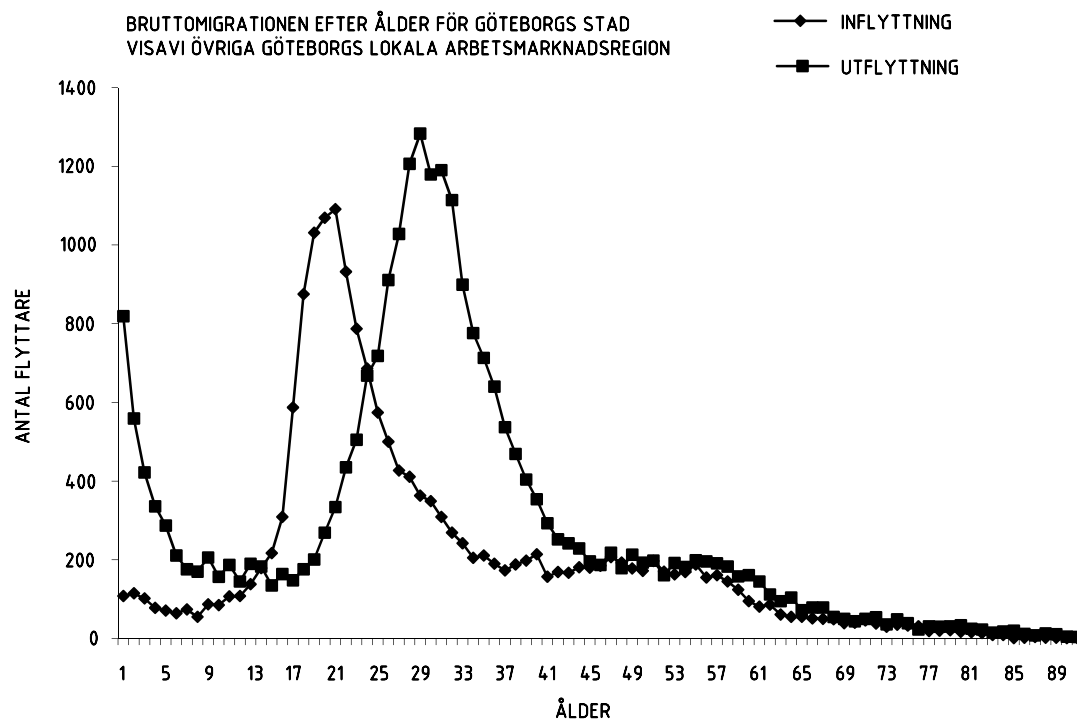
Forskning tyder på att segregation har negativa effekter. Om många i ett visst område är arbetslösa löper de andra som bor där större risk att själva bli arbetslösa. När många med samma bakgrund som invandrat bor tillsam-

mans, har de sämre inkomstutveckling än de med samma bakgrund som inte bor ihop.¹ Även om dessa exempel gäller problem som inte nödvändigtvis finns i segregerade överklassområden, så förutsätter områdena till viss del varandras existens. En social blandning av invånare i ett område ger större spridning i inkomst, hushållssammansättning och etnicitet.

Eftersom segregationen också är stor inom stadsdelar, är det viktigt att se till den lilla skalan. En blandning av olika typer av bostäder och upplåtelseformer på kvartersnivå är en möjlig strategi för en blandad befolkning. En svår parameter i sammanhanget handlar om föreställningar. Självvald segregation beror ofta på personliga föreställningar om olika områden. Att bryta negativa föreställningar tar tid, men är en viktig uppgift från stadsplaneringshåll.²

¹ Andersson, R., Bråmås, Å., Hogdal, J., Fattiga och rika – segregationen ökar, flyttningssmönster och boendesegregation i Göteborg 1990-2006, Göteborgs Stad Stadskansliet 2009

² Hur kan man främja integration genom övergripande fysisk planering och stadsutveckling?, Boverket januari 2007

- Statistik över segregerande effekter. Göteborg har en utflyttningstopp hos trettioåringar som flyttar till egnahem i kran-skommunerna för att bilda familj. Men egnahem är vanligast bland etniska svenskar, familjer med utländsk bakgrund bor till större del i allmännyttans bostäder.

– BOSTÄDER OCH BLANDNING

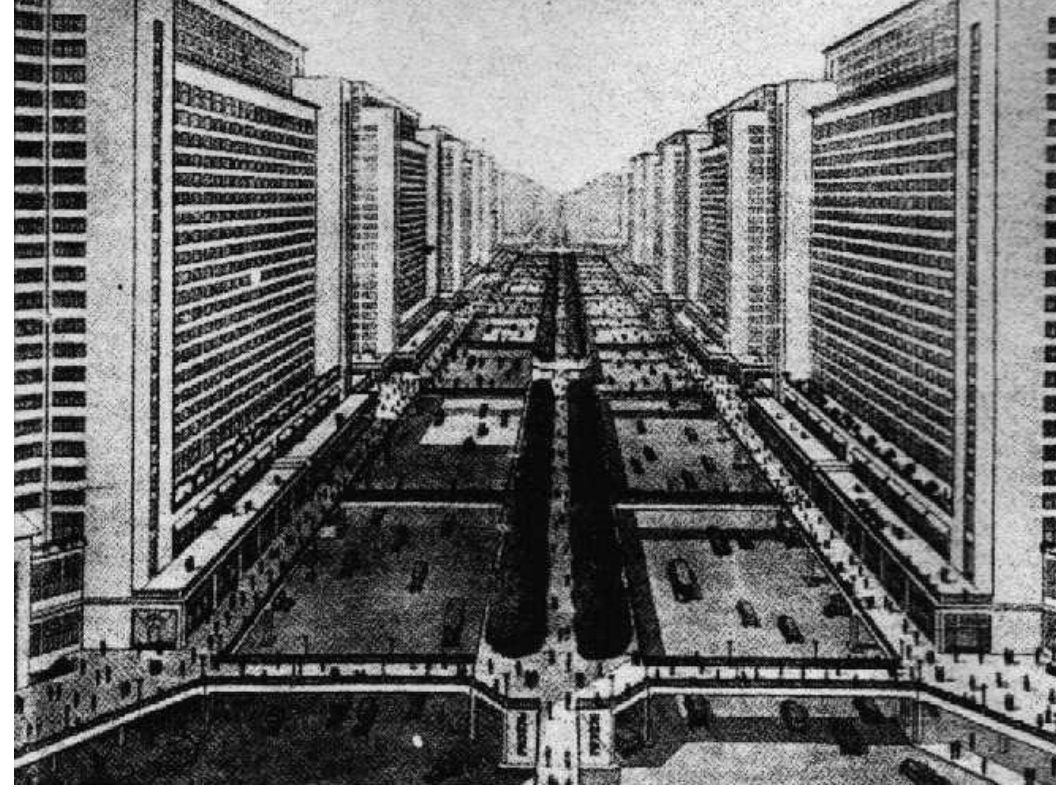
Det är enligt idéerna om blandstaden viktigt att blanda verksamheter, olika bostäder och olika upplåtelsefomer, gärna så småskaligt som möjligt. Detta är en faktor som kan öka blandningen av olika sociala grupper i ett område och minska segregationen. Att uppföra nya sorters bostäder i ett annars homogent existerande område är extra bra, då det stärker och förbättrar det som redan finns. Men det är i detta fall viktigt att blandningen verkligen sker på kvartersnivå, och att de nya bostäderna i största möjliga mån blir en integrerad del av området. Gränser mellan olika delar av staden är ofta knivskarpa, och de mentala avstånden kan vara stora mellan områden som fysiskt ligger nära varandra. Detta är ett starkt incitament att med olika medel närma sig det existerande med de nya komplementen. Att verkligen bygga i det redan byggda.

En metod att genomföra detta kan vara att bygga på de äldre byggnaderna, med fler våningar eller utbyggnader. Ett annat är att komplettera med nya byggnader inom den befintliga strukturen, som att bygga hus i äldre gårdsrum. Blandningen av gammalt och nytt kan ge variation och liv åt ett annars enformigt område, och kontrasten är ofta välgörande för uttrycket både vad gäller tilläggen och de existerande byggnaderna.

Ofta är områden som planerats och byggts i ett svep redan från början fullt exploaterade, och tillägg kan förstöra kvaliteter i äldre bostäder. Det kan vara svårt att hitta platser att göra kompletteringar, som ger goda boendekvaliteter för de nya bostäderna samtidigt som det respekterar kvaliteterna hos det redan byggda. Lösningen kan här vara att bygga på outnyttjad mark inom eller i utkanten av om-

- Två exempel på oblandad stad:
La Ville Radieuse, idéprojekt av Le Corbusier, 1935

rådet som öppna ytor eller parkeringsplatser. När sådana utökningar planeras är det svårare att få dem att självklart tillhöra det äldre området, då relationen är svagare. Sätt att ändå göra samhörigheten stark kan vara att tydligt förhålla sig till det existerande området vad gäller skala och uttryck, och att koppla ihop stadsstrukturen, så att gränsen mellan det nya och gamla suddas ut. Eftersom de nya bostäderna ändå skiljer sig från de gamla genom upplåtelseform och kanske också pris (eftersom nyproduktion ofta är dyrare än äldre bostäder) uppnås den integrerande effekten bara om samspelet mellan det nya och det gamla fungerar.

- Jakriborg, Staffanstorp. Nybyggt bostadsområde i Hansastil, 1999-2007

**STADS
JAM
EELSER**

Jag har försökt att ta reda på varför vissa stadsdelar är mer populära än andra, och varför de uppfattas som mer eller mindre stadsmässiga. Studiematerialet består av fyra områden i Göteborg med olika stadstyper. Områdena har valts just för att de representerar vitt skilda ideal från olika tider om vad en stad ska vara, och för att de har specifika karaktärer.

VASASTADEN

KUNGSLADUGÅRD

BACKA RÖD

GRIMMERED

Vasastaden

Vasastaden är stenstad i kvartersform, byggd mellan 1870-1920 baserat på en stadsplan för Göteborgs utvidgning från 1866. Husen är 5-7 våningar höga, och bildar tydliga gaturum. Vasastaden är en attraktiv stadsdel, byggd för den köpstarka borgarklassen med många stora lägenheter, rika på vackra detaljer.

Kungsladugård

Kungsladugård är byggd mellan 1916 till ca 1930 baserat på stadsplanen av Albert Lilienberg från 1916. Stadsdelen innehåller både kvartersbebyggelse i tre till fyra våningar och fristående enfamiljshus samt radhus. Här bodde arbetarklassen i små lägenheter runt stora gårdar. Idag är området populärt och lockar unga barnfamiljer och många ensamhushåll tack vare de små lägenheterna.

Backa Röd

Backa Röd är byggd mellan 1969-71 av Celanders Arkitekter. De tre hustyperna är lamellhus runt gårdar, skivhus samt punkthus och höjderna är 3-9 våningar. Lägenheterna sträcker sig mellan 2-4 ROK. Lägenheterna har ljusa planlösningar och gårdarna är välplanerade och omtänkta.

Grimmered

Grimmered är ett förhållandevis stadsmässigt småhusområde i västra Göteborg. Området är bebyggt med både enfamiljshus och radhus från olika epoker, men stadsdelen har gamla rötter. Bostäderna är stora och här bor många barnfamiljer.

Sektioner

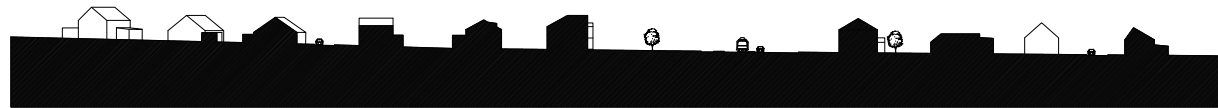
Stadsmässigheten i ett område syns tydligt på sektionen. Vasastaden har höga fasader som skapar tydliga gaturum. Hierarkin mellan gatorna ger stråk i staden, där många rör sig. Nackdelen med de höga husen är gårdarna, som blir trånga och mörka.

Motpolen till Vasastaden blir här Backa, där gaturummet mäter ett hundratal meter från fasad till fasad. Med trafiksepareringen gör parkeringar, cykel- och bilvägar samt grönytor att rummet flyter ut. I gengäld befrias husen från buller, föroreningar och får mycket ljus.

Även Grimmered har en viss stadsmässighet, med en gata som löper genom stadsdelen. Inne i området bildar

tomterna en kvartersstruktur, men eftersom husen är placerade fritt på tomten blir gatan inte speciellt tydlig. Villagatan kan också betraktas som mindre offentlig än t ex stenstadens gator.

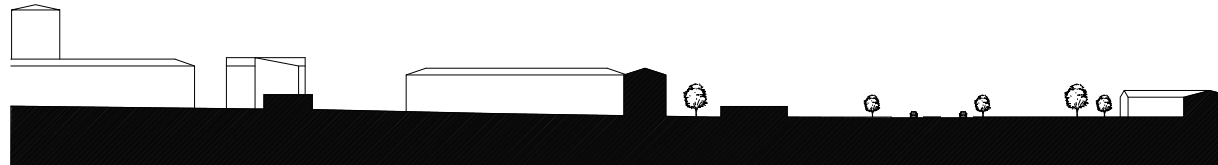
I mitten på jämförelsen hamnar Kungsladugård, där relativt låga hus skapar tydliga gatu- och gårdsrum. Hierarkin från Vasastaden återfinns i gatorna, men de stora skillnaden är husen höjd. Här finns, liksom i Vasastaden på många håll lokaler i bottenvåningarna vilket ger gatuliv.

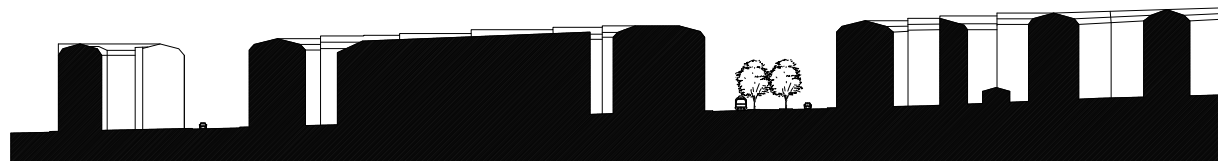
GRIMMERED

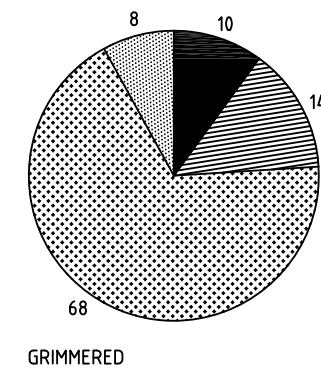
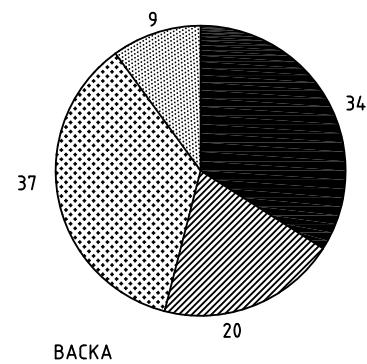
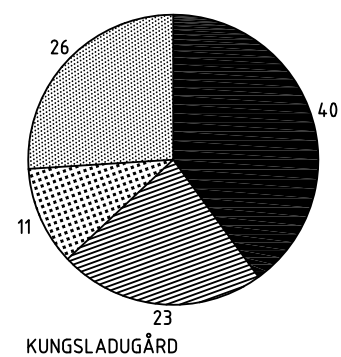
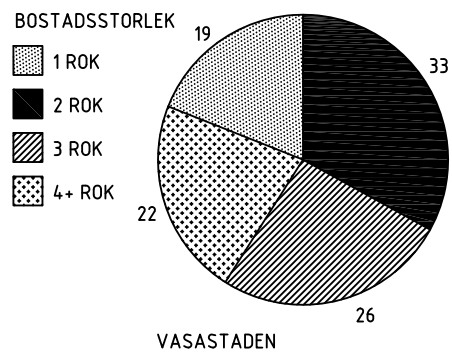
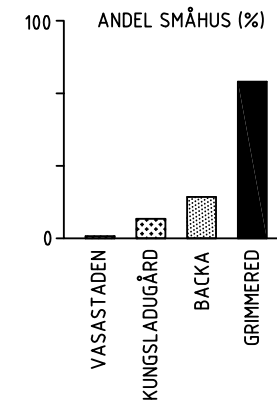
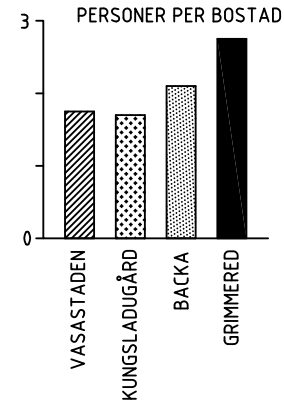
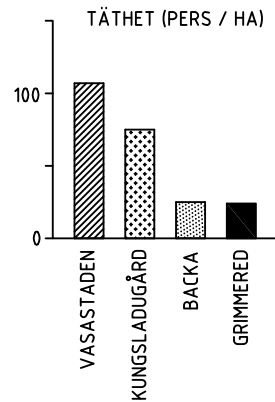
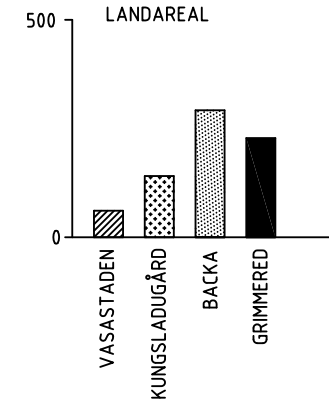
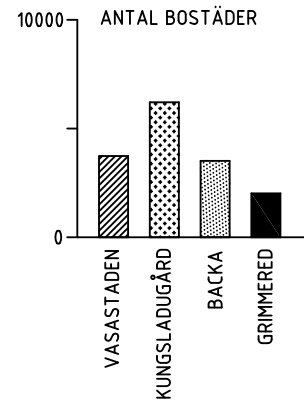
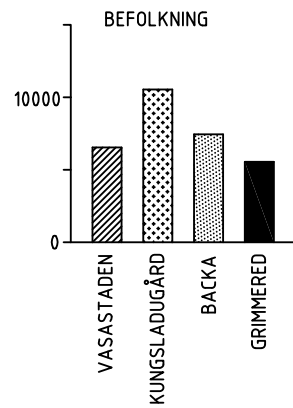
KUNGLADUGÅRD

BACKA RÖD

VASASTADEN

Statistik

Statistik ljugar alltid. Men den kan ändå ge en fingervisning om hur saker och ting ligger till. Till exempel uppvisar de två områdena med mest stadsliv en högre täthet, mätt i personer/hektar, än de andra två. Kan det vara så att fler invånare ger mer folkliv? Det verkar inte särskilt kontroversiellt. Bostäderna i både Backa och Grimmered är i regel större än de andra två. I Grimmered är det inte så märkligt eftersom bebyggelsen till övervägande del består av småhus. I Backa vägs ett antal småhus in i statistiken på grund av faktaunderlaget. Kungsladugård är tydligt åt andra hållet, med en stor andel ettor och tvåor. Kanske är det så att de unga ensamhushållen tenderar att röra sig mer utanför hemmet i sin stadsdel än de som bor i villa, vilket skapar stadskänsla när folk är ute.

Slutsats

Jag frågade mig vad det var i olika stadsdelar som gjorde de attraktiva eller stadsmässiga. Det verkar som det finns flera ingredienser till det. Tydliga gaturum är en. En hög befolkningstäthet är en annan. Vad gäller bostäder kan man säga att en ensidig bostadssammansättning lockar ett ensidigt klientel. Alla dessa stadsdelar har sin specifika målgrupp, mer eller mindre hårddraget. Att blanda bostadstyper kan ge en blandning av befolkningsgrupper. Saker som folkliv och lokaler och verksamheter bidrar till att skapa attraktiva miljöer och ge stadskänsla.

BÄCKA
RÖD

– BACKA RÖD HISTORIK

Backa är ett gammalt jordbrukslandskap. Här har jordbruk bedrivits alltsedan järnåldern. Gårdarna som låg här försåg länge staden med mat, och stadsdelen kallades under en tid för ”Hisingens trädgård”. Trädgårdsföreningen hade sin plantskola här från 1929. Industrialiseringen av Tingstadsområdet i slutet av 1800-talet kom att betyda mycket för stadsdelen och för staden i stort. Idag är industriområdet tydligt skilt från Backas bostadsområden.¹

Det moderna bostadsbyggandet genomfördes på några få år i Backa under det sena sextiotalets storskaliga bostadsproduktion. Backa Röd är byggt i stort sett samtidigt som närliggande områden och efter samma grundläggande principer. Av de gamla gårdarna och torpen återstår i stadsdelen få, i Backa Röd idag inte ett enda. De äldre husen har innan fungerat som tydliga målpunkter och avbrott

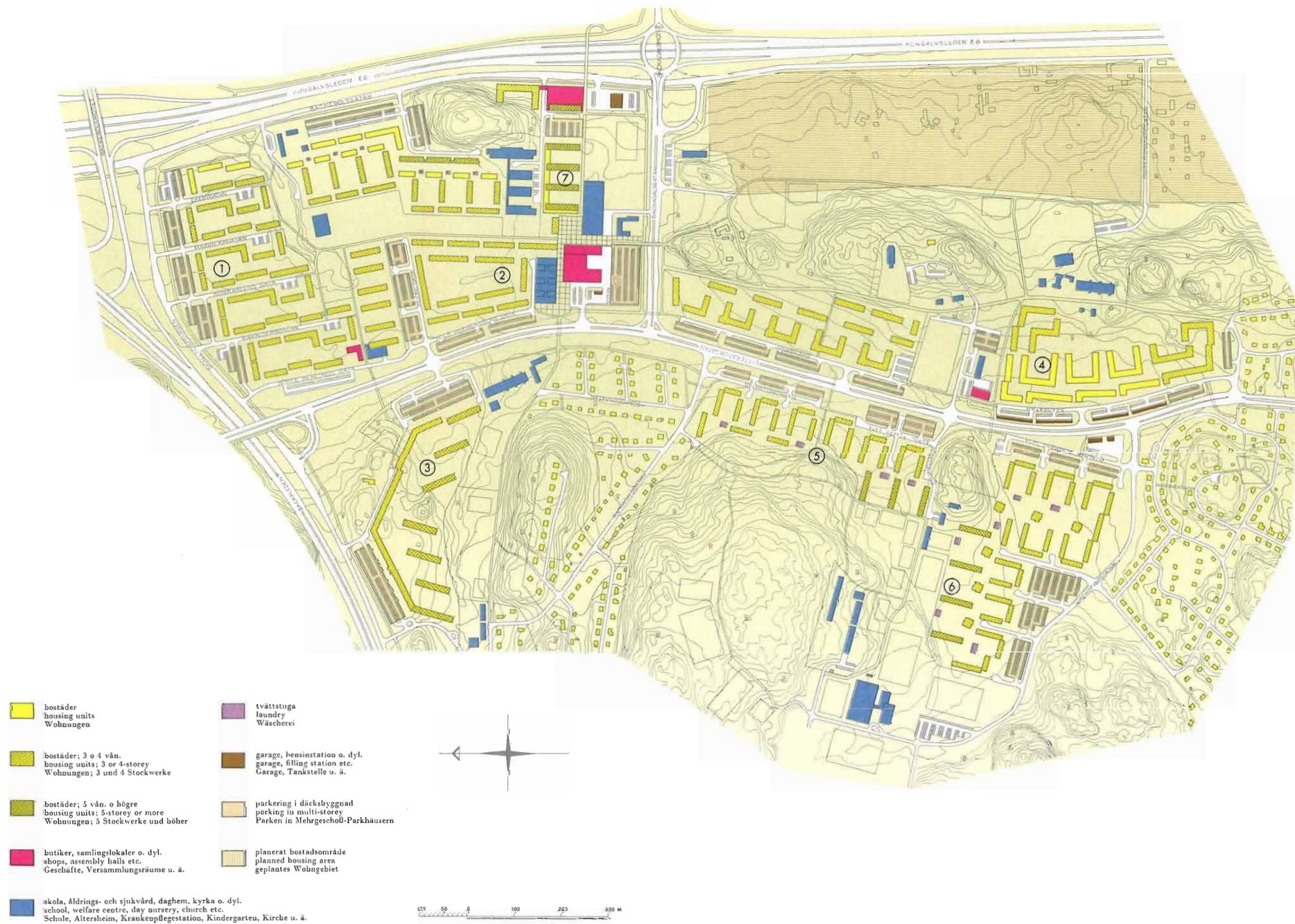
i en annars homogen byggnadsmassa.

Backa Röd projekterades åren 1969-1971. Hela området bebyggdes i stort sett samtidigt. Detta var ett sätt att få god ekonomi i byggandet, tillsammans med de prefabricerade elementen och stora volymer. Allt genomfördes planenligt och konsekvent, de första hyresgästerna var dock missnöjda med att gårdarna såg ut som leråkrar under de första årens intensiva byggande. I övrigt var de nya husen och lägenheterna moderna och med för tiden god standard.²

Backa Röd föll som så många stadsdelar byggda under samma tid offer för hård kritik under åren påföljande dess tillblivelse. Tomma lägenheter blev ett problem, som för många liknande områden, och attraktiviteten sjönk. En åtgärd som genomfördes från statligt håll redan 1975 var en form av miljöförbättringsbidrag som kunde delas ut

¹ Göteborgs Stad Stadsbyggnadskontoret, Backa – Beskrivning av stadsdelen, Göteborg 2008

² Ulf Diktonius m. Fl, Även i Backa Röd är himlen blå, Hising Backa, Diktonius Text 2009

till stadsdelar. I Backa Röd användes sådana bidrag till att förbättra framför allt gårdarna, vilket har lagt grunden för de nuvarande välplanerade gårdsmiljöerna.

Ett kvarvarande inslag i Backas sociala liv genom åren har varit det så kallade Gula Huset. Här har inrymts bland annat ungdomsverksamhet, och huset är omnämnt i många invånares berättelser om stadsdelen. I närheten av Gula Huset uppfördes senare en dansbana på boendeinitiativ. Gula huset brann ner 2007 och dansbanan 2009. Dock har andra målpunkter skapats. En näridrottsplats invigdes 2004, där Gula Huset hade stått. Poseidon har också anlagt en park i närheten av sitt kontor som är uppskattad av de boende.

Den senare upprustningen startade för några år sedan och genomfördes i den norra delen av området. Här har

husens ut- och invändiga ytskikt bytts och närmiljön har förbättrats med belysning och ny markplanering. Man har också byggt nya miljöstugor. En annat upprustningsprojekt gäller ett av punkthusen, som man har byggt om till lågenergihus. Byggnaden har tilläggsisolerats och fått ny fasadbeklädnad i form av röd puts. Ett av höghusen har också byggts om till studentbostäder.

Poseidon planerar att fortsätta sin upprustning framöver, genom att renovera de resterande låghusen och förbättra utemiljön. De fem punkthusen som återstår ska byggas på med två våningar och totalrenoveras. För dessa lägenheter kommer hyran att höjas avsevärt, då standarden höjs betydligt mer än i renovering av de lägre husen.

– BACKA RÖD BESKRIVNING

Plats i staden

Backa Röd ligger 4 km från Göteborgs centrum. Det är ett område i stadsdelen Norra Hisingen, före detta Backa. Området är placerat centralt i stadsdelen, som består av både småhusområden och flerbostadshusområden liknande Backa Röd. Tillgängligheten från centrala stan är god, tack vare en ambitiös (om än daterad) trafikplanering. Restiden från centrala Göteborg med bil är ca 6 min, samma resa med kollektivtrafik tar 13 min. Stombuss 18 och 19 stannar på två hållplatser på Litteraturgatan vid Backa Röd, och passerar var 5:e min i högtrafik, och var 10:e min i lågtrafik.

Trafik/angöring

Genom stadsdelen löper motorvägen E6 som är tungt belastad med trafik. Motorvägen delar stadsdelen i bostadsområden och industriområde, det senare orienterat längs med E6. Den väg som matar bostadsområdena är Litteraturgatan, som går i nord-sydlig riktning rakt genom områdena. Det är en väg med 50 km/h som hastighetsgräns, och ca 7-8000 fordon/årsmedeldygn. Vägsektionen är c:a 120 m mellan fasaderna, vilket är mycket stort. Området mellan husen och vägen domineras av boendeparkeringsplatser och gräsytor.

Backa Röd nås genom Litteraturgatan, de södra delarna nås av Wadköpingsgatan. Området omges av parkeringsplatser i 1-2 våningar. Inom området tillåts ingen

trafik, förutom på vissa angoringsgator som sticker in på några punkter. Trafikplaneringen är tidstypiskt utförd i enlighet med SCAFT:s principer med matargator och trafikseparering. Problem har uppstått i området då det har brutits mot körförbudet och de boende har störs, vilket har lett till att införandet av bommar.

Bebyggelsekaraktär

Området består av uteslutande elementbyggda bostadshus, byggda 1969-71 av Celanders Arkitektkontor med fastighetsbolaget Göteborgshem, nuvarande Poseidon, som beställare. CFL Arkitektkontor ritade även hyreshus för Göteborgshem på Smaragdsgatan i Tynnered och i Bergsjön med liknande element. De tre typologierna i området är 3-4 våns lamellhus, 4 våns punkt-

hus samt 8-9 våns skivhus, varav lamellhusen är överlägset vanligast. De sistnämnda är placerade i grupperingar om tre som omsluter en gård, vartemot entréerna är placerade. Betongelementens skarvar är tydligt redovisade i fasaderna, och betongens ballast är frilagd. Elementen har dekorativa spår som på lamellhusen förstärker horisontaliteten och illusionen av fönsterband. På skivhusen ges samma effekt men vertikalt, gavlarna får med spårens placering en viss lekfullhet. Punkthusens element är släta.

Fönstersättningen bryts av med hjälp av balkonger som samtliga är väderskyddade på sidorna av betongskivor eller indragna på punkt- och skivhusen. Taken är flacka, täckta med takpapp och inte tydligt synliga från marken. Sammanfattningsvis kan sägas att byggnaderna ger ett mycket enhetligt intryck, både i placering och utformning.

Den norra delen av området har renoverats och fasaduttrycket har ändrats markant, med ljusmålade fasader och tydligare markerade balkonger och entréer.

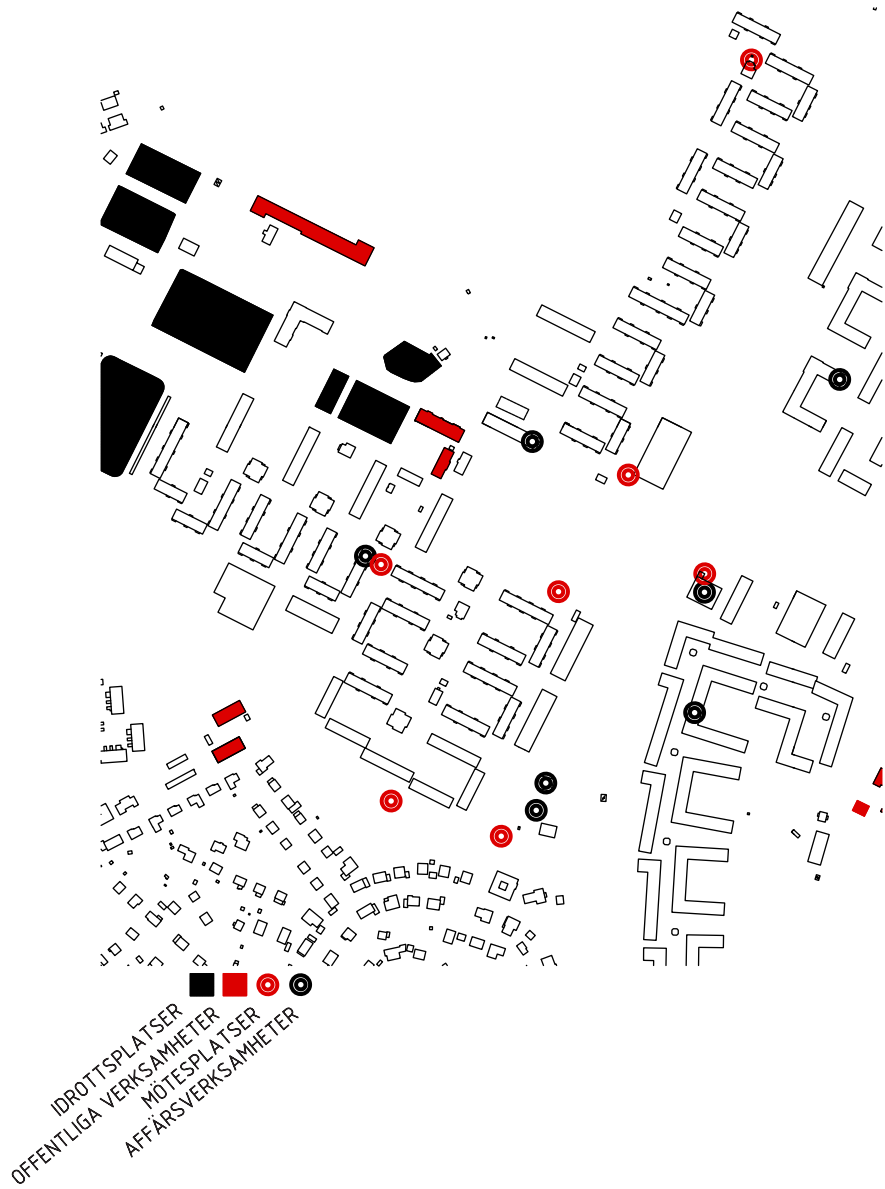
Gårdsrum

De lägre lamellhusen bildar tydliga gårdsrum som ger en halvprivat zon framför entréerna. Mellan gårdarna skapas odefinierade grönytor som innehåller gångbanor eller angöringsgator. Mellan de högre husen är gårdsrummen väldigt stora, öppna och mer opersonliga. De lägre husens gårdar är i regel mer väl omhändertagna av fastighetsbolaget och har mer planteringar. Några av lamellhusen saknar p g a sin placering egna gårdsrum. Punkthusen omges av både gårdar och gångstråk, med en i de flesta fall svag tillhörighet till intilligande gård.

- Den norra delen av Backa Röd har rustats upp med nya ytskikt, balkonger och ny markplanering

TOPOGRAFI

ALLA KARTOR I SKALA 1:8000

Grönområden

Backa Röd har nära till naturen. Trots att området innehåller få nivåskillnader omges det av dramatiska berg, en följd av läget i ett karaktäristiskt sprickdalslandskap. I norr och sydväst gränsar området till skogsområden med promenadstigar. Den norra delen mynnar ut i en mer anlagd grönyta med näridrottsplats och bollplan. Denna del av området var förr en viktig samlingsplats, här fanns dansbana och ungdomsverksamhet i det nu nerbrunna ”Gula Huset”. Området delas effektivt upp i en nordig och en sydlig del av en brant skogsbeklädd kulle. I söder har Poseidon anlagt en park utanför sitt kontor, som markerar entrén till området vid ankomst med bil.

Offentliga platser

Backa Röd är ett renodlat bostadsområde. Det innehåller få hierarkier mellan olika typer av stadsrum, istället antas stadslivet ske på annan plats. Mycket få verksamheter existerar inom området, och den närmaste mataffären ligger på andra sidan Litteraturgatan. Det finns tre föreningsstugor som kan användas av de boende och de har under åren inrymt olika verksamheter. De är dock utspridda i området och inte kopplade till några platser. Den norra grönytan mellan grupperna av skivhus kan betraktas som en stor offentlig plats då den används för olika friluftaktiviteter. Den närmaste offentliga platsen i klassisk mening är Selma Lagerlöfs Torg, som ligger strax nordost om Backa Röd.

En av säckgatorna i den södra delen av området var förut samlingsplats för ungdomar. Gatan leder till en central punkt i området, och här ligger också en frisörsalong. Värden hade problem med detta, då det störde intilliggande lägenheter. Idag finns en bom som hindrar trafik in på denna gatan och samlingarna har enligt värden upphört.

Trygghet

Backa har förekommit i dagspressen på senare år som exempel på ett otryggt förortsområde. Den kriminalitet som då förekom har givit Backa ett dåligt rykte som har varit svårt att tvätta bort. Det har tidigare funnits sociala problem i Backa Röd, och viss skadegörelse av ungdomar. Idag är trygghetskänslan större, vissa åtgärdsprogram har också införts bl a för att sätta ungdomar i arbete. Ett

kvarvarande problem är upplevelsen av ryktet som otrygg stadsdel som tidningsartiklarna har fört med sig.

I den fysiska miljön har området vissa problem och vissa förtjänster vad gäller trygghet. Den bilfria miljön är trygg för barn. Dock kan bristen på stadsliv göra de stora ytorna mellan husen och gångvägarna ödsliga. I den norra delen har Poseidon förbättrat belysningen, vilket har en positiv effekt.

Demografi

I Backa bor ungefär 7000 personer, en siffra som förväntas stiga något de närmaste fem åren. Befolkningsstatistiken i Backa följer i mångt och mycket siffrorna för Göteborg i stort, men det finns några lokala avvikelser.

- Fina gårdar har länge varit ett genomsnittligt inslag

Bil innehavet är något högre, likaså arbetslösheten. Åldersfördelningen är mer blandad än Göteborg som helhet, med en topp kring tjugo och en kring sextio år. Vad gäller bakgrund har en stor andel, 46,6%, utländsk bakgrund. Siffran är fördelad på flera länder men främst på länderna runt balkanhalvön och mellanöstern.

Service

Det finns inte mycket service inom området. Vid fastighetsvärdens huvudkontor låg förut en bensinmack. Här finns ett gatukök och en biltvätt idag. En frisörsalong är inrymd i ett av husen som är beläget centralt i Backa Röd. En av föreningsstugorna innehåller ett café som har öppet ett par dagar i veckan. Den närmaste mataffären är Netto, som ligger på andra sidan Litteraturgatan. Ett större

utbud av service finns på Selma Lagerlöfs Torg, beläget i anslutning till områdets norra del. Här finns vårdcentral, mataffär, bibliotek och kulturhus. Här ligger också Backa stadsdelsnämnd.

Lägenheterna

I området förekommer 19 olika lägenhetsplaner. Fördelningen sträcker sig från 1 till 4 rum och kök, varav 2 r o k är överlägset vanligast. Därefter står 3 r o k för ungefär en tredjedel av lägenheterna och något färre är 4 r o k. Det finns också ett litet antal 1 r o k i området. Ett av skivhusen har gjorts om till studentbostäder, vilket gjort att andelen 1 r o k har ökat. Här har lägenhetsplanerna helt ändrats, och lägenheterna är inte längre genomgående.

BACKA RÖD 1971
4 ROK 76 m²

- Lägenheterna har kvaliteter som rund-

BACKA RÖD 1971
4 ROK 76 m²

nordost- sydväst respektive sydost-nordvästlig riktning.

Större delen av lägenheterna i området har kvar sin originalkaraktär. I den norra delen har renovering utförts och lägenhetsstandarden har höjts med nya ytskikt, men lägenheterna har behållit sitt planutförande. I resterande byggnader är standarden genomgående låg, med golv och ytskikt i plastmaterial som inte åldrats väl. Poseidon planerar en upprustning av samtliga lägenheter med de södra gårdarna och punkthusen som nästa steg.

Svaga punkter

Backa Röd och många liknande områden har genom åren haft svårt att locka hyresgäster. Beskrivningen av dessa

stadsdelar har präglats av socialt utanförskap, otrygghet och kriminalitet. Vissa har beskrivit boendet i miljonprogrammet som endast tillfälligt, ett kort steg i en boendekarriär på väg någon annanstans. Backa Röd erbjuder ett högst begränsat utbud av bostäder, med ett fåtal variabler. Likriktningen är ett problem.

Liksom boendeformerna är utbudet av rumsliga upplevelser i området också begränsad. Det faktum att området består av likadana hus organiserade i några få varianter av gårdsrum är både förvirrande för orienteringen och erbjuder ingen stimulans för sinnena. Rummen flyter in i varandra och gränsen mellan privat och offentligt är suddig. Vidare förstärker de vidsträckta parkeringsytorna den mentala distansen till staden runtomkring, och ökar känslan av att träda in i en isolerad värld. Den modernistiska

- Gårdarna mellan skivhusen är större
och mindre definierade

iden om den funktionsseparerade staden är i allra högsta grad verklighet, men visar sin missräkning tydligt. Bristen på service, offentliga platser och de fysiska och mentala avstånden är problem.

Kvaliteter

När Backa Röd byggdes 1969-71 så uppfattades det som extremt modernt. Den höga standarden och de rymliga och välutrustade lägenheterna var något som de nyinflyttade såg som stora kvaliteter. Många familjer flyttade från små lägenheter i gamla arbetarstadsdelar, där många personer hade både sovplats och umgänge i samma rum, och den hygieniska standarden var mycket enklare. De nya lägenheterna var i jämförelse väldisponerade, med flera sovrum, badrum i varje lägenhet och generösa ytor

att umgås på. Dessutom var husplaceringen sådan att alla lägenheterna hade direkt solljus under hela dagen, alla lägenheter var också genomgående och hade balkong. Vad gäller området är det främst två saker som är uppenbara följder av modernistiska planeringsideal och som följaktligen genomsyrar områdets karaktär. Den ena är den separerade trafikplaneringen, som leder till att området är i stort sett helt bilfritt. Mellan bostäderna och de större bilvägarna ligger parkeringsplatser som en buffert till trafiken. Säckgator tillåter ingen genomfartstrafik och transporten sker till fots på gångvägar mellan gårdarna. Detta ger en barnvänlig bostadsmiljö som är fri från buller och föroreningar.

Den andra aspekten är närheten till grönska. Det finns ett bra utbud av platser för utomhusaktivitet runtomkring

och i området. Idrottsplatser såväl som ett närliggande strövområde ger stora kvaliteter till boendet. Just i Backa Röd är också de individuella gårdarna väl omhändertagna, vilket inte är genomgående för alla liknande områden byggda under samma tid. Den monumentala skalan med enorma odefinierade gräsmattor, typisk för storstadsförorternas bostadshus, återfinns mellan de höga skivhusen, medan lamellhusen omger förvånansvärt intima gårdar med mycket lekmöjligheter och planteringar.

De kvaliteter beskrivna här var nya och moderna i områdets barndom, men är fortfarande gällande. Nybyggda lägenheter har idag ännu högre standard än de från sjuttotalet, ytskikten är också ofta exklusivare. Renovering kan ge en nystart åt dessa, i de flesta fall välplanerade miljonprogramslägenheter. Kvaliteterna i form av balkong,

genomgående planer, genomsikt och rundgång är fortfarande viktiga inslag för att skapa trivsamma bostäder.

I stort är Backa Röd en viktig strategisk del av Göteborg. Dess läge i innerstadens utkant har flera fördelar. Kontakten med centrum är god och kollektivtrafiken är väl fungerande. Samtidigt har boendet en tydlig kontakt med naturen runtomkring. Dessa två delar är starka kort i stadens framtida utbyggnad och förbättring. En hållbar stadsbyggnad pekar på styrkan i att bygga tätt, men det finns flera strategier. I en stad som Göteborg som är väldigt gles i en global jämförelse, måste fortsatt utglesning motverkas, främst genom att stärka redan befintliga urbana centra. Att stärka det lokala livet motverkar transporter, främjar social samverkan och ökar attraktiviteten i andra områden än centrum. Backa är just en sådant område.

- En botanisk park har anlagts av Poseidon i den södra delen av området

**FÖR
SLÄG**

– FÖRSLAGET UTGÅNGSPUNKTER

Backa Röd har många kvaliteter. Närhet till centrum, idrottsplatser och naturområden runt knuten, utbyggd service och en lugn bilfri och grön bostadsmiljö är några. Husen är tidstypiska med vällösta lägenheter och en stark enhetlighet i gestaltningen. Det finns flera anledningar att satsa på och bygga nytt i ett sånt område. Inte minst att det kan ge positiva effekter på gängse värderingar. Att med arkitektur och stadsplanering visa på kvaliteter i existerande områden från miljonprogrammet kan bli en ögonöppnare för tidigare slentrianmässiga fördomar. Att arbeta i ett sådant område kräver att man ser de fördelar som finns, och bygger vidare på dem, samtidigt som man förbättrar de negativa sidorna.

Att föra in nya typer av bostäder ökar den sociala spridningen på kvartersnivå. Detta är ett konkret sätt att

minska segregationen. Ju fler olika sociala grupper som bor i området, ju fler möten kan uppstå mellan dem. Ett bredare utbud av bostäder minskar också de sociala stämplatser som homogena områden ofta får. Dessutom ger nya attraktiva bostäder möjlighet för andra att flytta in till området. De grupper vars naturliga familjebildningssteg är att flytta till en villa i kranskommunerna kan här finna ett alternativ. Den andra målgruppen är naturligtvis de som redan bor i området, men har behov av större bostäder. En möjlighet till bostadskarriär inom det egna området underlättar för människor att bo kvar, vilket minskar miljonprogramområdets karaktär av genomfartsområden, där ingen stannar kvar. Här kan man bo även om familjesituationen förändras.

Dessa tankar har legat till grund för det förslag till

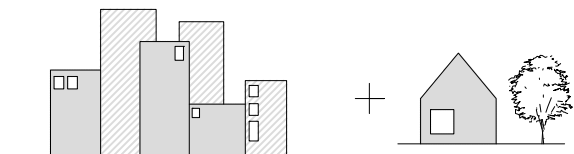
förtätning som presenteras i detta kapitel. Att med nya tillägg berika det befintliga och ge nya möjligheter. De nya bostäderna anpassar sig och inordnar sig till stor del i de bebyggelsemönster som redan finns, men tillför också nya kvaliteter till området. De gaturum som skapas mellan de gamla och nya husen följer en annat, mer stadsmässigt ideal än det äldre trafikseparerade principerna. Husens förhållande till gatan och till gården är också mer definierat än förut, där entréer och verksamhetslokaler vänder sig mot gatan för att skapa ett gatuliv.

Vad gäller bostäderna i sig är variation och valmöjlighet viktiga ledord i förslaget. För att människor med olika familjesituation, ekonomiska förutsättningar och önskemål ska kunna blandas gäller det att möta deras behov, med en mängd alternativ. Många rum, uteplatser

i flera väderstreck, eller rumsliga kvaliteter som kontakt mellan våningsplan är upp till de boende att välja. För att möjliggöra en bostadskarriär är det tänkt att bostaden ska kunna köpas, som bostadsrätt eller äganderätt, ett viktigt komplement till det ensidiga befintliga bostadsutbudet av hyresrätter. Genom att blanda bostadsstorlekar och upplåtelseformer från början blir området mindre homogent också på sikt.

Viktiga inslag i bostäderna är för det första villakvaliteter som extra rum för verkstad, hobbyverksamhet mm, och möjligheter att lägga till hus i trädgården. För det andra är det bokalen, ett rum som kan vara affärsverksamhet, kontor, att hyras ut, eller arbetsrum. Det är de boende som bestämmer, men ambitionen är att skapa möjligheter.

– FÖRSLAGET KONCEPT

Villakvaliteter i stadsmiljö

Bostäderna erbjuder det bästa av två världar, som ett hållbart alternativ till utglesning

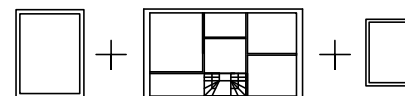
Privata och kollektiva platser

Sekvenser av mer eller mindre offentliga rum är viktiga för tillhörighets-känslan

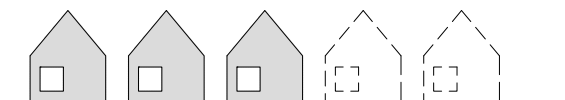
Intima stadsrum

Husen får en stark och tydlig relation till definierade gaturum

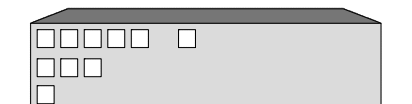
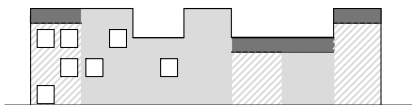
Extra rum

Hobbyrum, verksamhet eller generationsboende, extra rum är en villakvalité

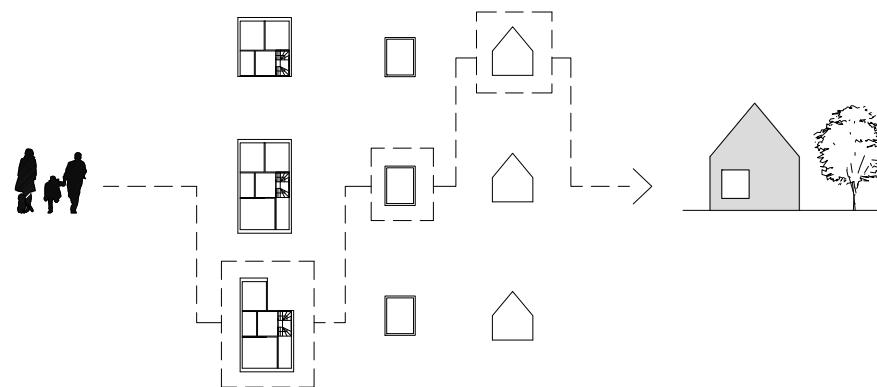
Bygga på befintlig stadsstruktur

De nya bostäderna blir en naturlig del av det gamla området

Nutida speglar

Att förhålla sig till de existerande husen gör att den äldre bebyggelsen ställs i ett nytt ljus

Valmöjlighet och variation

En blandning av människor är en blandning av behov. Därför kan de boende skräddarsy sin egen nya bostad

– RADHUSET VILLA- OCH STADSKÄNSLA

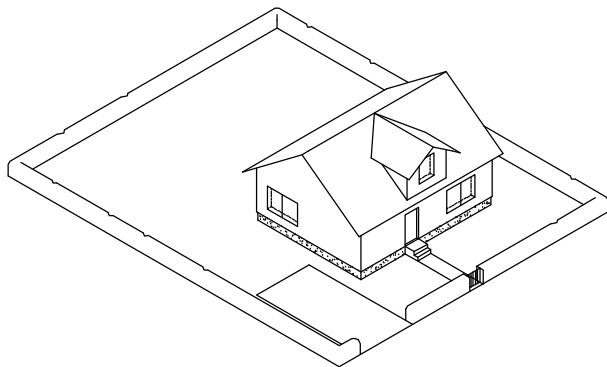
Att bo i villa är för många ett självklart steg i att bilda familj och skapa sig ett hem. Backa Röd har många lägenheter, men inga andra boendeformer. För att öka områdets attraktivitet och få folk att flytta dit, gäller det att kunna erbjuda en bostadstyp med dessa villakvaliteter. Men vad är det i detta ideal som är så eftertraktat, och går det att skapa dessa kvaliteter på ett sätt som är mer ytsnålt och mer ekologiskt och socialt hållbart? Egenskaper som särskiljer villaboendet och gör det till ett så populärt boende är bl a den egna trädgården, det lilla grannskapet, närheten till och kontakten med marken, och den privata entrén.

Dessa egenskaper behöver inte den traditionella villaområdesplanen för kunna existera. Ett mer kompakt boende kan vara lika privat och ge samma möjligheter till utevistelse som en fristående villa mitt på en stor gräsmat-

ta, och till och med erbjuda mer.

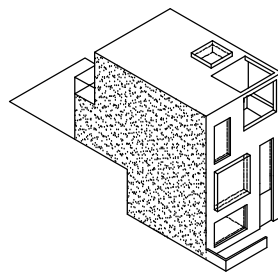
Den andra stora lockelsen i dagens bostadsutbud är staden. Det urbana boendet med närheten till nöjen och folkliv, och tydligare gaturum som är mer offentliga och mer levande än den klassiska villaförortens breda vägar. Tätheten som en levande stad kräver är högre än i de flesta förorter. Förorternas stadsrum är oftast inte heller anpassade till de gående, snarare till bilisterna. Genom att bygga en mer stadslig miljö med tätare bostäder och människovänliga gator så sprider sig staden ut i förorten.

Den lika enkla som självklara symbiosen av dessa två starka bostadskaraktärer är stadsradhuset, en omåttligt populär boendeform i England och Holland. Av flera anledningar har radhuset dock aldrig nått samma status i Sve-

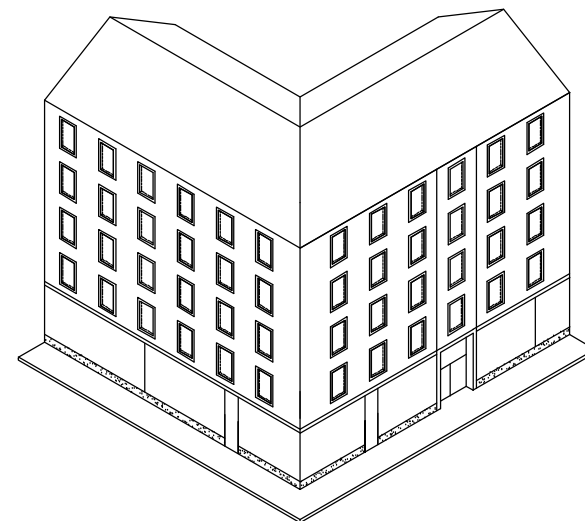

VILLABOENDET

EGEN TRÄDGÅRD
ENTRÉ DIREKT UTIFRÅN
UTEPLATSER I FLERA VÄDERSTRECK
MÖJLIGHET TILL ODLING

STADSRADHUSET!

LÄGENHETEN

STADSMÄSSIG TÄTHET
GEMENSAM GÅRD
VERKSAMHETER I BOTTENPLAN
TYDLIGA GATURUM

TYPISK RADHUSMATTÅ, SVERIGE, CA 1975

MILJONPROGRAMSKOMPLETTERING, TENSTA, STOCKHOLM, 2006

INFILL, TOWNHOUSE, LANDSKRONA, 2009

HOLLÄNSKT RADHUSINFILL, GRONINGEN, HOLLAND, 2008

ENGELSK TEGELTRADITION, ACCORDIA, CAMBRIDGE, 2006

VATTENNÄRA, BORNEO HOUSING, AMSTERDAM, 2000

rige. En är den icke-urbana kontexten. Den stora boomen i mitten på sjuttioalet när bostadsindustrin behövde nya alternativ för att upprätthålla sin egen existens, resulterade i små- och radhusmattor runt Sveriges städer. En annan är alla de fördomar om radhusliv med dess granngemenskap och likriktning som förevigats inte minst i TV-serier som Svenska Hjärtan, Tre Kronor och Svensson Svensson. Radhuset har i Sverige aldrig blivit varken urbant eller särskilt spännande, trots att det har all potential att vara det.

Fördelarna med radhuset är många. Det är lätt att skapa tydliga gaturum där många hus förenas i en fasad, med gårdar åt andra hållet. Med gårdssidan får varje bostad en egen lugn trädgård, skyddad från stadens brus. Möjligheten till variation i bostadstyp är stor, då de lägenhetsskiljande väggarna gör att grannhuset inte påverkas vid om-

byggnation. Dessutom ger de många entréerna en livaktig gata. I kombination med att ha små verksamheter i bottenvåningen blir radhuset lika urbant som kvartersstaden, men med villaområdets boendekvaliteter.

STADSMÄSSIGT - KUNGSPORTSAVENYN,
GÖTEBORG, CA 1870

Vid litteraturgatan

På parkeringsytorna föreslås nya bostäder av Stadsbyggnadskontoret, för att göra gaturummet mer likt en stadsgata. Relationen till området är dock inte så stark.

I grönområdet

Den stora grönytan är en av områdets stora kvaliteter med idrottsplats och lekplats. Här låg en gång Gula Huset. Området tjänar på att platsen lämnas öppen.

På gårdarna mellan husen

Att bygga direkt i den befintliga bebyggelsen är verkligen att bygga i det redan byggda, och kan skapa en blandstad på den lilla skalan.

Vid Wadköpingsgatan

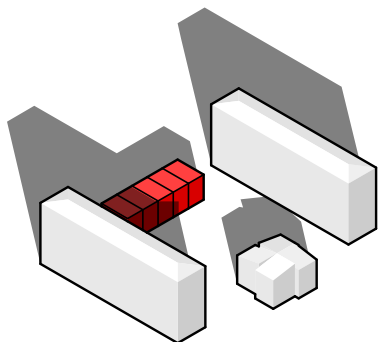
Att bebygga parkeringarna kopplar området till staden. Platsen innehåller stora parkeringsytor, och ligger nästan som ett gigantiskt torg i den existerande bebyggelsen.

På Värdens Park

Bebyggelse längs med gatan hade varit naturligt, Poseidon har dock anlagt en park här som har blivit en målpunkt.

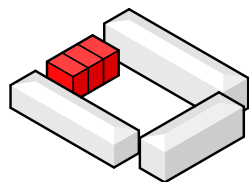

– VAL AV PLATS NYA BOSTÄDER

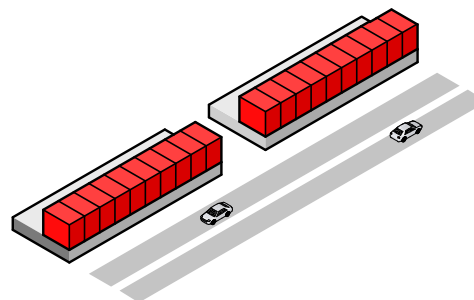
Mellan skivhusen

Gårdarna mellan skivhusen kan bli mer intima med hjälp av radhus som ett slags infill. Det uppstår dock problem med småskalig bebyggelse så tätt intill de höga husen. Den modernistiska planen är välstuderad vad gäller solförhållanden och de nya tilläggen hamnar i skivhusens slagskugga.

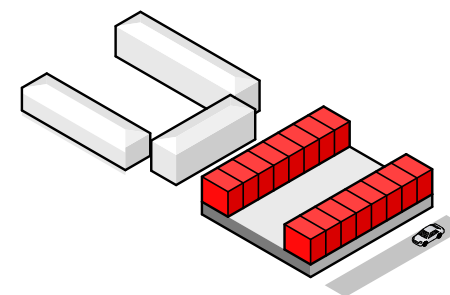
Mellan lamellhusen

Det är spännande att komplettera den äldre bebyggelsen med små radhus direkt på gårdarna. Men även om husens avstånd kan upplevas som glest, blir det snabbt trångt med nya tillägg, och de existerande lägenheternas utblickar begränsas.

Vid Litteraturgatan

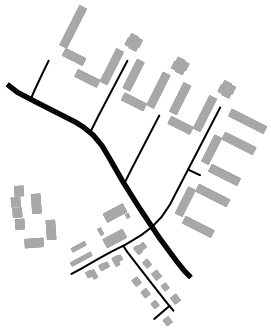
Att bygga på parkeringarna kan göra att området kopplas bättre till staden runt omkring. Litteraturgatan är starkt trafikerad, och de nya husen blir bullerutsatta. En större typologi än radhus kan här vara aktuell.

Vid Wadköpingsgatan

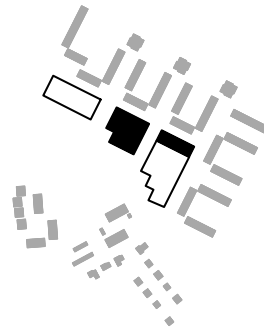
Parkeringarna vid Wadköpingsgatan är placerade i gränsen av bebyggelsen. Här kan nya tillägg bli en del av området, och den dåligt utnyttjade parkeringsytan blir mycket mer välanvänd som nya bostäder.

– PLATSANALYS

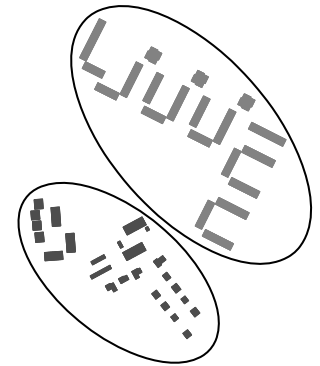
Vägar

Wadköpingsgatan
distribuerar trafiken till
mindre angöringsgator

Parkeringar

Platsen täcks av mark-
parkeringar och P-däck
i ett plan

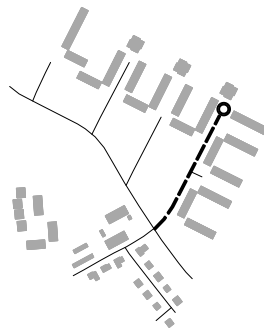
Typologier

Området utgör gränsen
mellan flerbostadshus
och småhus

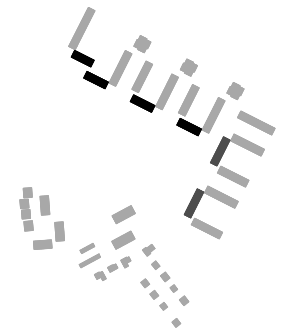
Berget

En skogklädd kulle
möter platsen mot
sydväst

Stråk

Blendas Gata utgör en
entrégata som slutar i
en samlingsplats

Omgivande hus

Byggnader i tre och
fyra våningar ramar
in platsen

Parkeringsplatserna

Ytan är ägnad åt markparkering och parkeringsdäck i ett plan. Det finns cirka 500 parkeringsplatser, varav inte alla är fullt utnyttjade.

Samlingsplatsen

Här ligger en av områdets få verksamheter, en frisörsalong. Det är en naturlig samlingspunkt, i slutet på den tydligaste entrégatan och mitt i det existerande området.

Berget

Ett brant berg ramar in platsen åt sydväst. Solstudier visar att platsen inte skuggas. Här, liksom på flera platser i Backa Röd, har det funnits en gammal stenåldersbosättning.

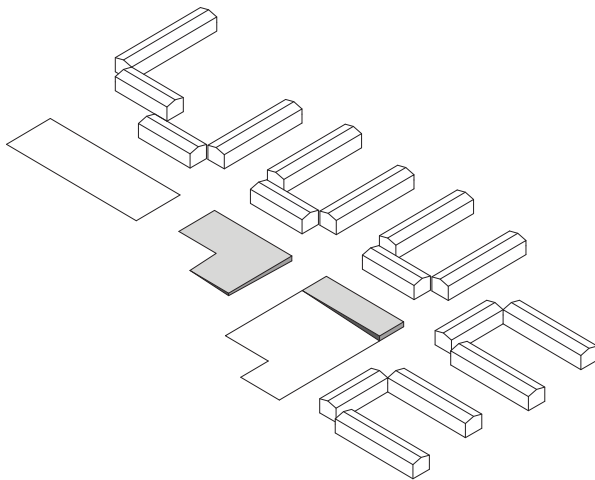
Omgivande bebyggelse

De existerande bostadshusen möter platsen i fyra våningar i den norra delen och tre våningar i den östra. Gräsytor utanför fasaderna bildar buffertzon mot gator och parkering.

Wadköpingsgatan

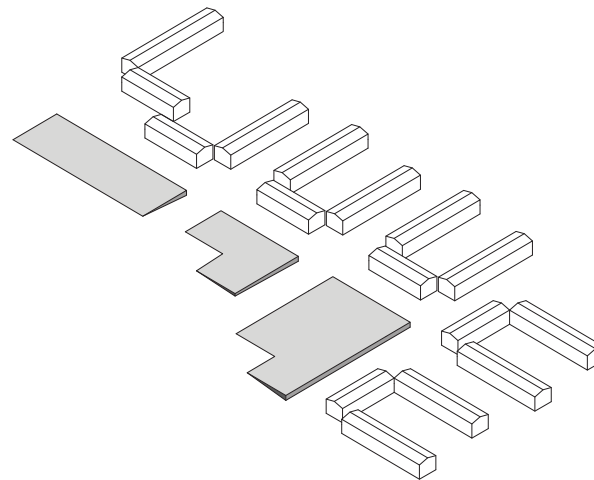
Gatan som leder till och förbi Backa Röd har karaktär av landsväg men är inte särskilt trafikerad. Relationen till området är svag, gräsytor och träd skapar distans.

– PLATSEN KONCEPT

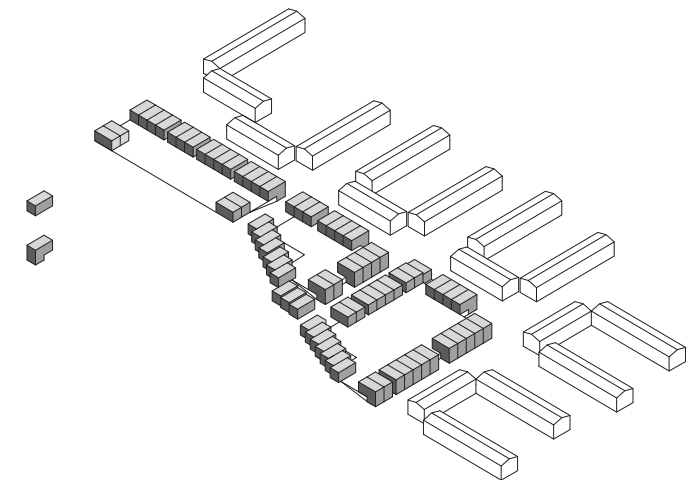
1. Existerande situation

Platsen består av parkeringsplatser och parkeringsdäck i en våning

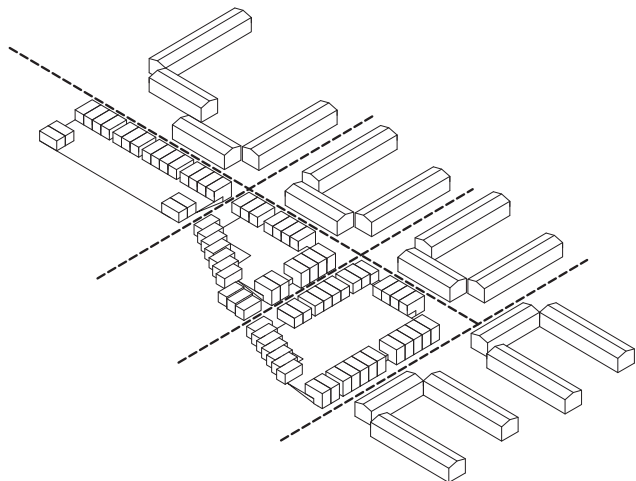
2. Parkeringen täcks

De existerande parkeringsdäcken byggs ut och kompletteras

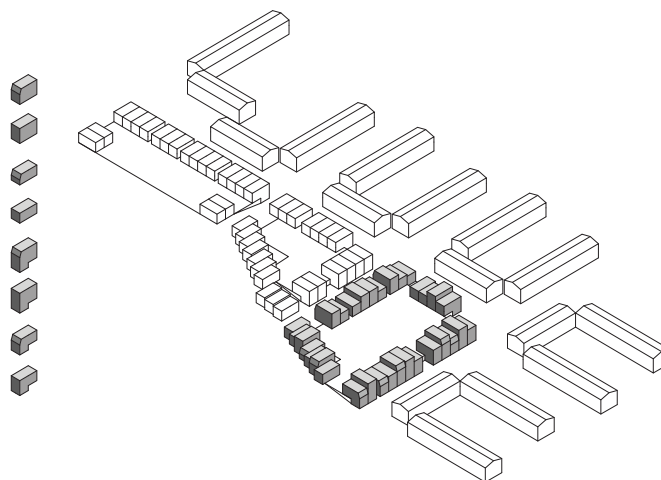
3. Nya bostäder ovanpå

De nya radhusen placeras längs kanterna på parkeringsdäcken

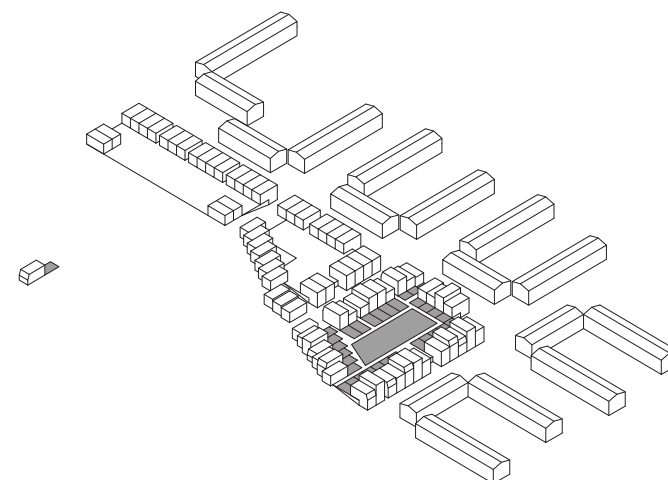
4. Gatustruktur

Den nya bebyggelsen inordnar sig i och förstärker den befintliga stadsstrukturen

5. Olika storlekar

Ett kvarter studeras närmare.
Bostäder av olika storlekar och sort blandas efter de inflyttandes önskemål

6. Gård och trädgård

Husen får egna trädgårdar plus en gemensam gård, mer stadsmässigt än ett småhusområde

– DE NYA BOSTÄDERNA STADSRADHUSOMRÅDET

Plats för bilen tar i områden planerade efter SCAFT-principerna mycket yta i anspråk. De stora ytorna skapar i Backa Röd ett avstånd till den omgivande staden. Med nya bostäder kan parkeringarna istället bli levande platser som kopplar ihop området med sin omgivning. För att spara funktionen byggs de nya bostäderna ovanpå de gamla parkeringsytorna. De befintliga parkeringsdäcken behålls där det är möjligt, och nya parkeringsdäck byggs där det tidigare var öppen markparkering. På grund av den svaga sluttningen kan däcken halvt grävas ner, så att radhusen på en sida ligger på mark. På motstående sida hängs husen på kanten av däckets och får en halvvåning mot gatan.

Ovanpå parkeringsdäcken har radhusen sin gård och sina trädgårdar, med hål i däckens tak som ger dagsljus till parkeringarna och möjliggör stora träd på gården. Alla

trädgårdar får tack vare kvarterets svaga vridning gentemot väderstrecken sol under stor del av dagen. De radhus som ligger mot Wadköpingsgatan får en extra trädgård i söderläge. Gårdsrummet stammar från både villaområdets privata trädgårdar och kvartersstadens gemensamma gård. Det privata och det kollektiva kan här tillåtas existera samtidigt och gynna varandra.

Mellan de nya och de äldre bostäderna skapas nya intimare gaturum, och ett torg i anslutning till det befintliga stråket och samlingsplatsen längs Blendas Gata. För att befolka gatorna och skapa en levande miljö är det viktigt att ge folk anledning att vistas där. Bil och cykelparkering, sittplatser, och aktivitetsytor bidrar till en levande gata. Radhusen har också entréer mot gatan, med en liten förplats. I halvvåningarna mot gatan har husen en bokal som

kan användas som verksamhetslokal. Ett antal renodlade verksamhetslokaler i de nya kvarterens hörn är också nya tillägg.

De äldre husens markplanslägenheter får nya uteplatser mot det nya gaturummet, som en motsvarighet till radhusens förplatser. Allt för att skapa möjligheter för människor att mötas, i ett rum som är offentligt och på samma villkor för alla.

Backa Röd är tydligt trafikseparerat, vilket i miljöprogrammets planeringslogik var ett sätt att skapa en bilfri boendemiljö, barnvänlig och fri från buller. Men trafik och en trygg boendemiljö är inte nödvändigtvis varandras motsatser. En viss mängd parkering kan ge liv åt en gata och användas som möbler i stadsrummet. De befintliga

anslutningsgatorna utformas som stadsgator med kantstensparkering och planterade träd. Där det normalt inte är någon genomfartstrafik är gatorna på de gåendes villkor, likt det holländska woonerf-konceptet, med en möblerad gata utan en rak nivåskild vägyta. Här går det att köra bil, men försiktigt och i låga farter. Körbanan slingar sig runt hinder i form av sittgrupper, cykel- och bilparkering och planteringar.

Att bygga nytt i det gamla kompletterar det befintliga och gör att helheten blir mer blandad och varierad. För att resultatet verkligen ska upplevas som ett och samma område är många nya funktioner placerade i mötet mellan det nya och det gamla. Det är här som de två delarna smälter samman. I mötet mellan husen, men också i mötet mellan människorna.

En integrerad del

De nya bostäderna ansluter sig till samma bebyggelsestruktur som resten av Backa Röd. De utgör också en brygga till småhusbebyggelsen på andra sidan Wadköpingsgatan

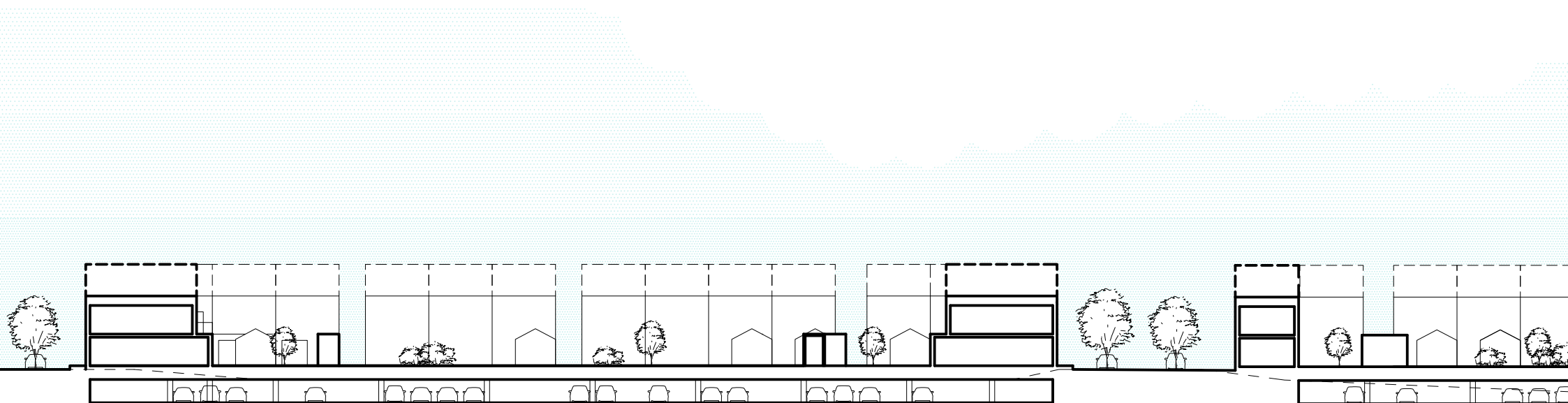
Gårdsrum

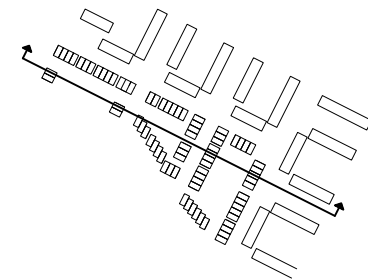
Fina gårdsrum är en existerande kvalitet i Backa Röd som de nya kvarteren bygger vidare på och utvecklar med en kombination av privata trädgårdar och gemensam gård.

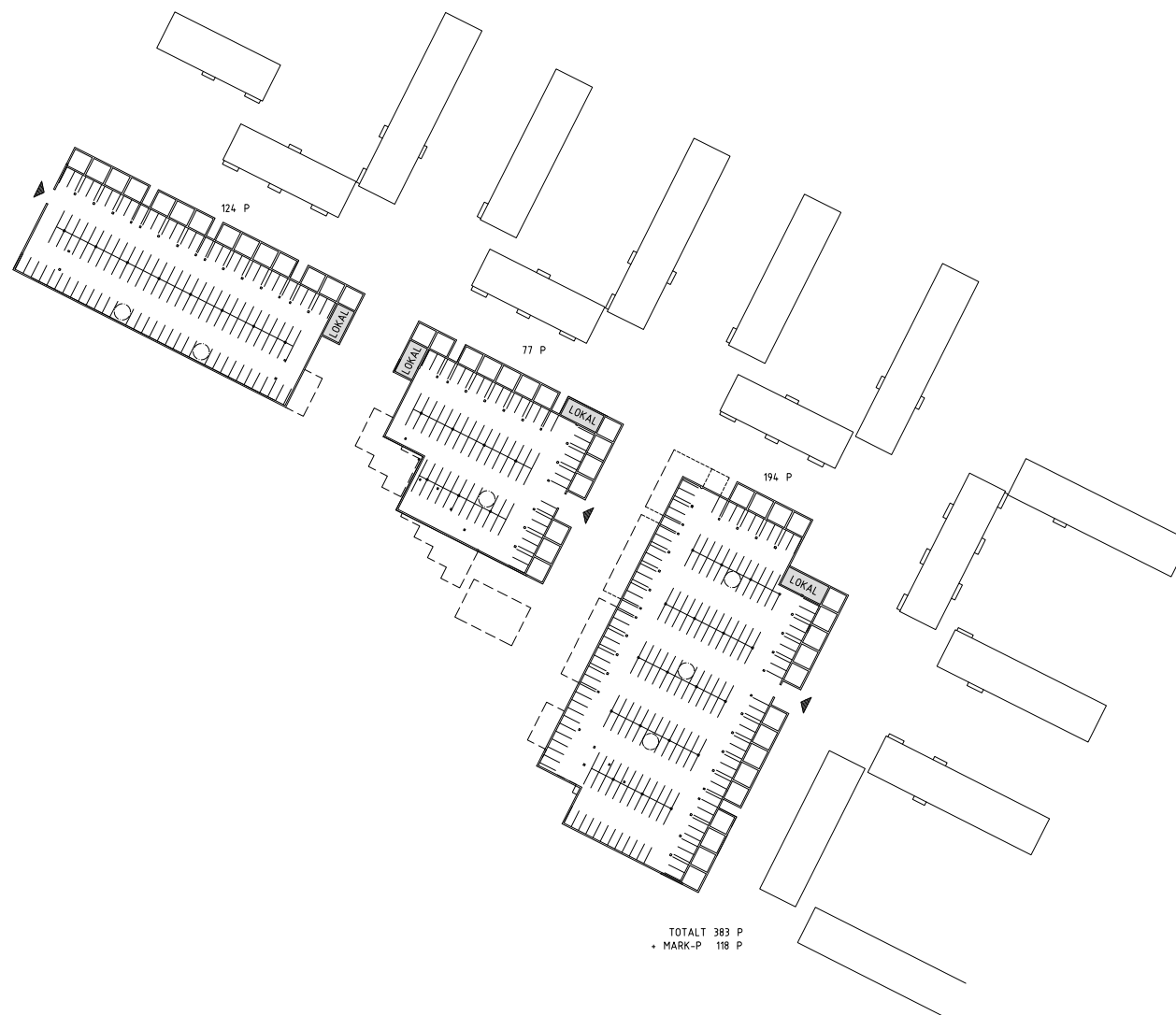
Gaturum

Det nya och gamla möts i gaturummen som skapas. Entréer, aktivitetsytor och uteplatser riktar sig mot gatan för att skapa ett gatuliv och främja möten.

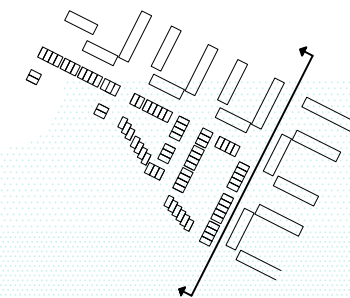

SECTION C-C 1:500

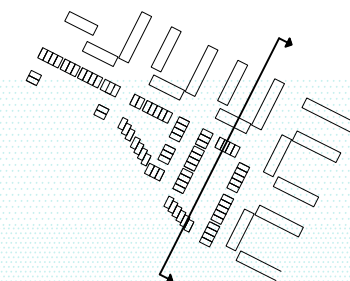

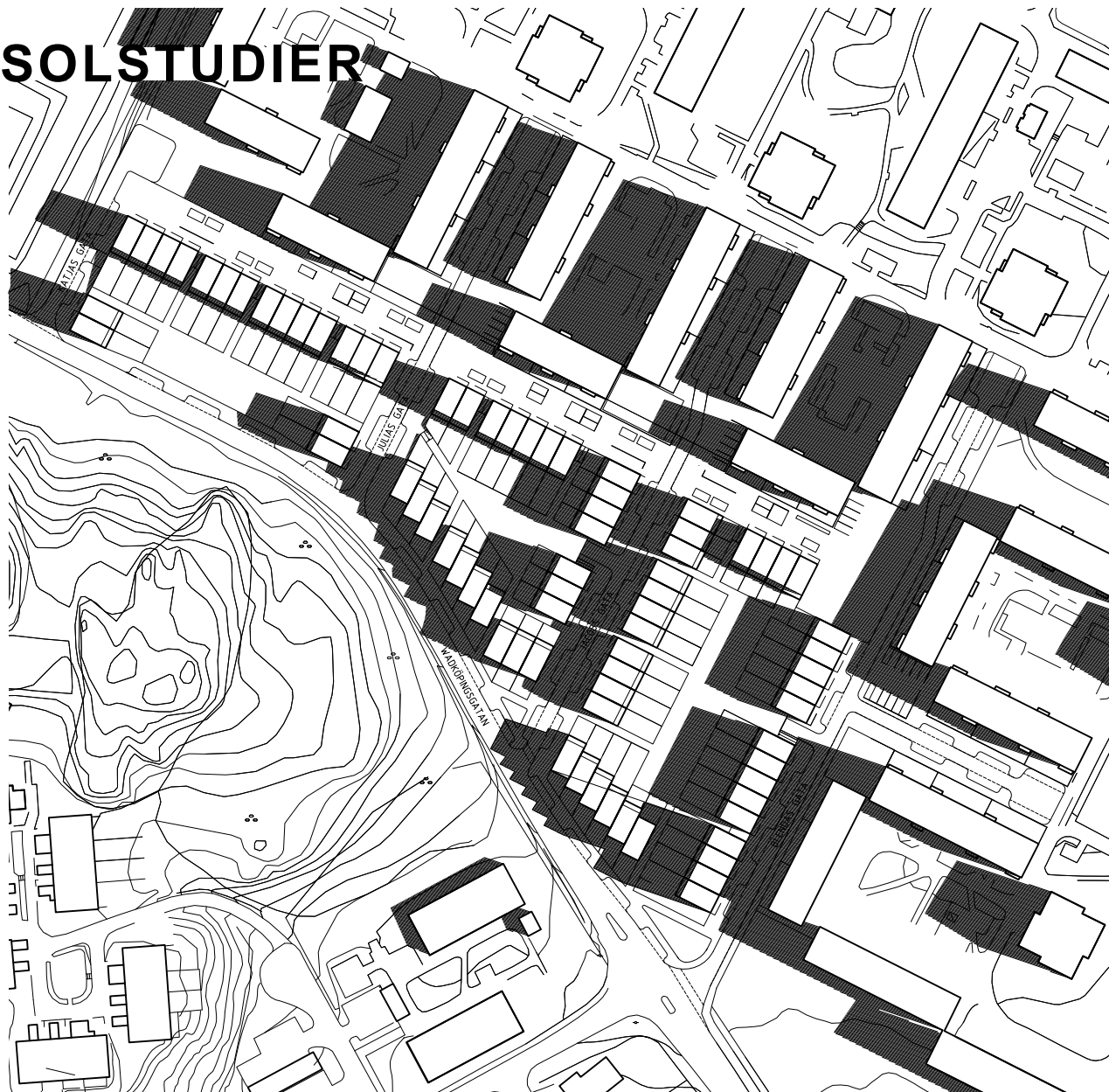
SEKTIÓN A-A 1:500

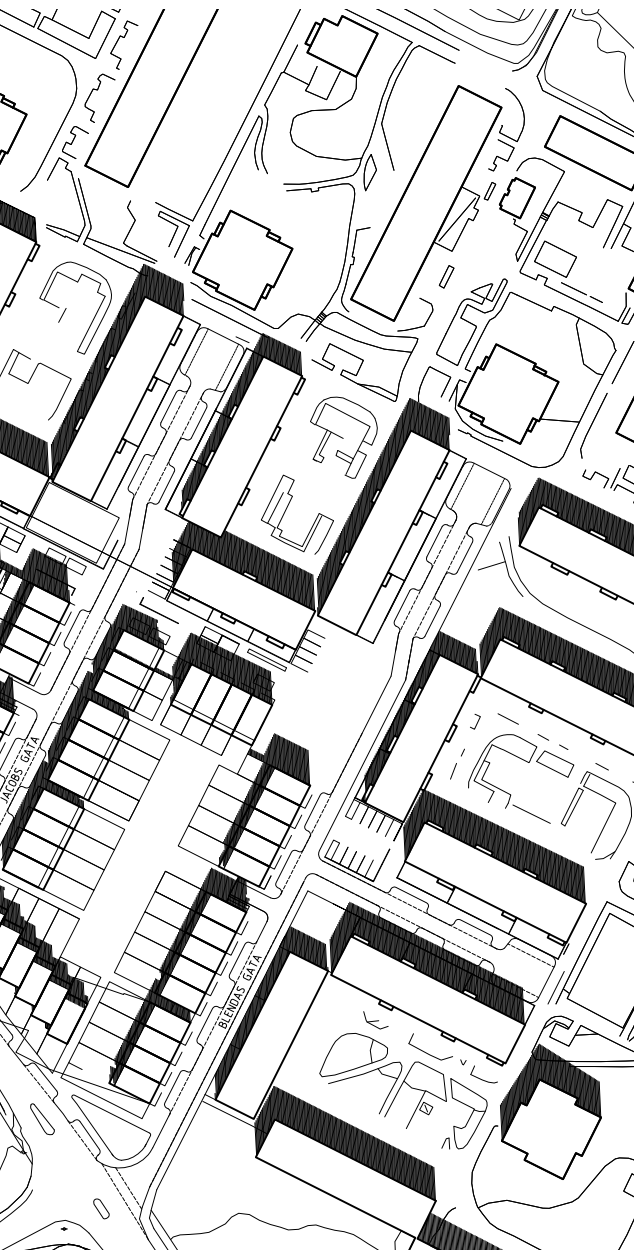
SEKTIÓN B-B 1:500

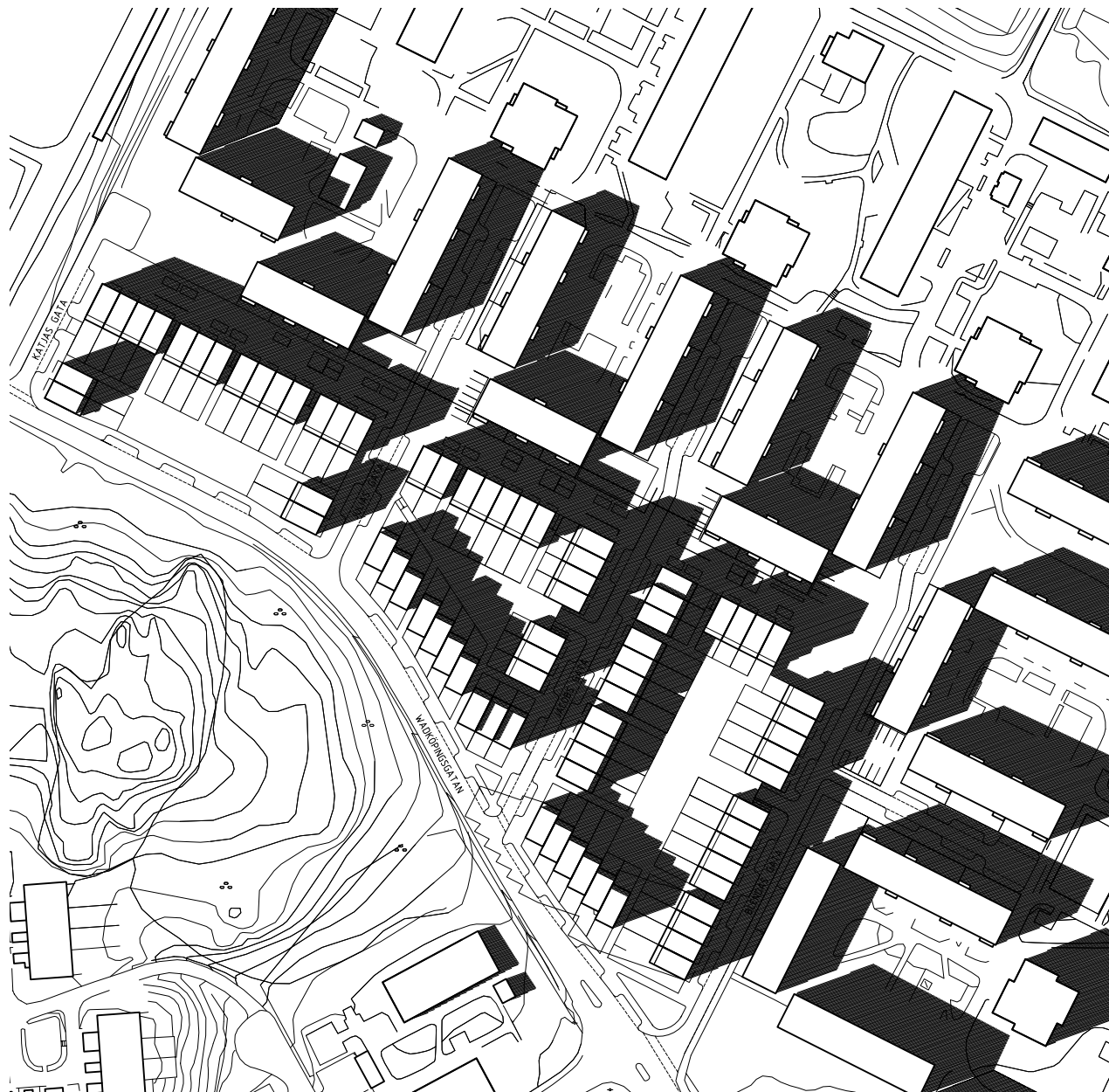
- SOLSTUDIER

ALLA RADHUS I 4 VÅN SOLSTUDIE 21 MARS KL 08:00 1:2000

SOLSTUDIE 21 MARS KL 12:00 1:2000

SOLSTUDIE 21 MARS KL 16:00 1:2000

NYA TRÄDGÅRDAR

LÅGFARTS-GATA

TORG

VERKSAMHETS-LOKAL

TRÄDGÅRD

GEMENSAM GÅRD

ÅTERVINNINGS-CENTRAL

GATA MED KANTSTENS-PARKERING

TILL P-HUS

N

Hål i taket

Hål i P-däcket möjliggör stora träd och ger ljus till parkeringarna

Möblerad gata

Gatan är som en möblerad yta, där bilar är tillåtna i låga farter

Uteplatser

Lägenheterna i bottenplan på de äldre husen får uteplatser mot gatan

Gemensam gård

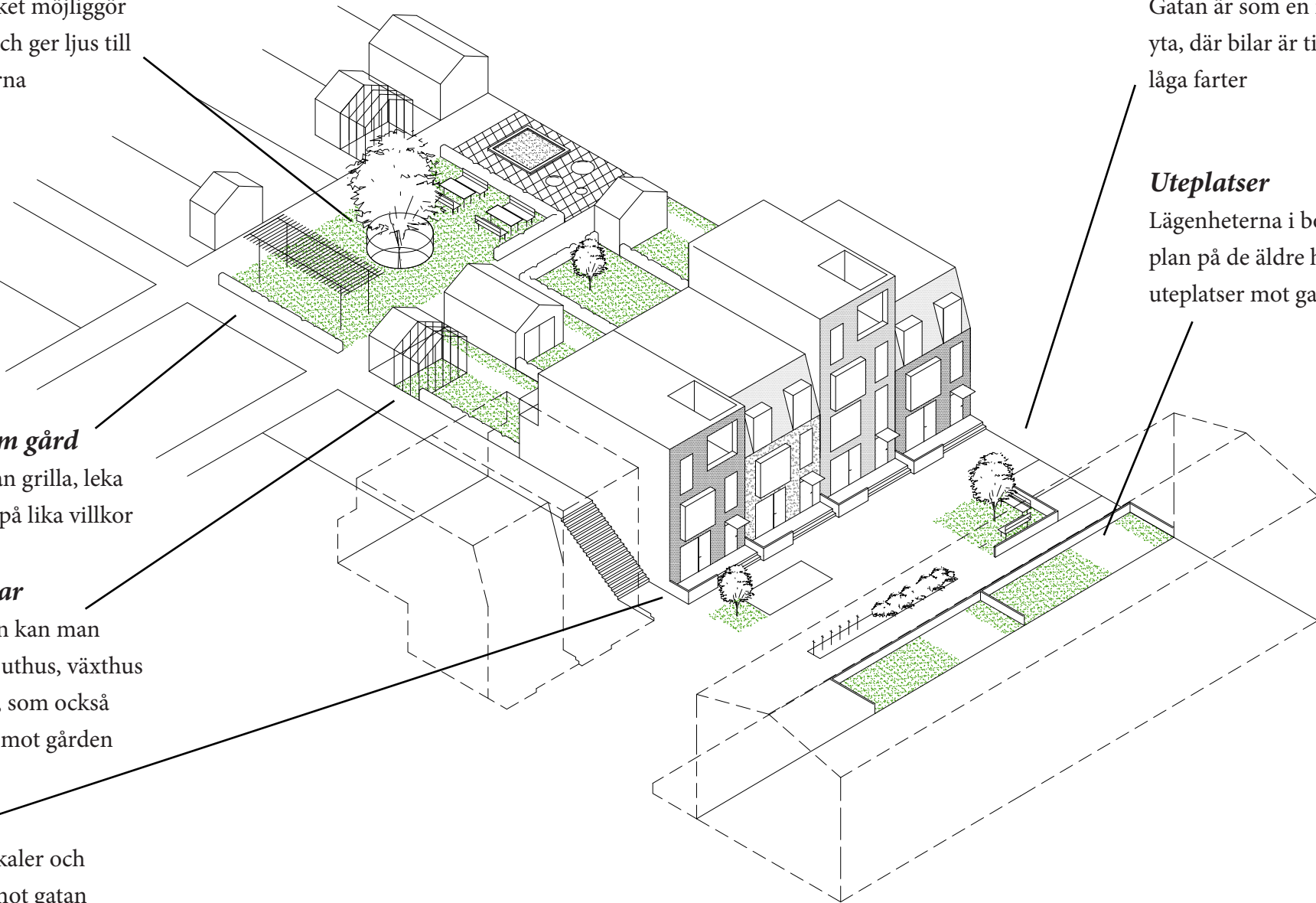
Här kan man grilla, leka och umgås på lika villkor

Trädgårdar

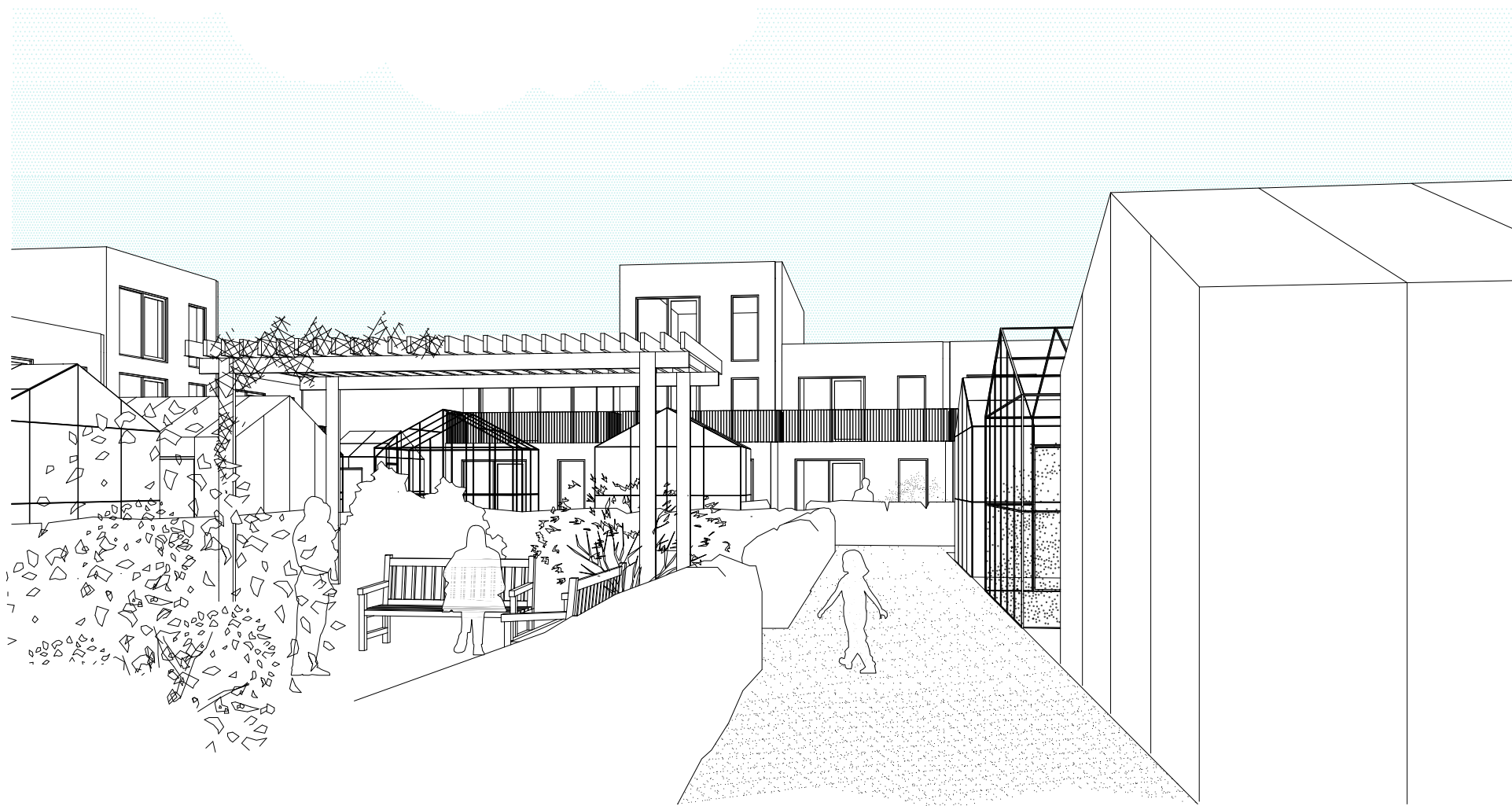
I trädgården kan man välja till ett uthus, växthus eller förråd, som också skärmar av mot gården

Gatuliv

Entréer, bokaler och uteplatser mot gatan skapar liv i området

ISOMETRI AV GATU-GÅRDSRELATION 1:400

PERSPEKTIV AV GÅRDEN

Gårdshus

I huset med stark trädgårdsrelation finns möjlighet för t ex en tonårslya, generationslägenhet eller gästrum

Öppningar i flera riktningar

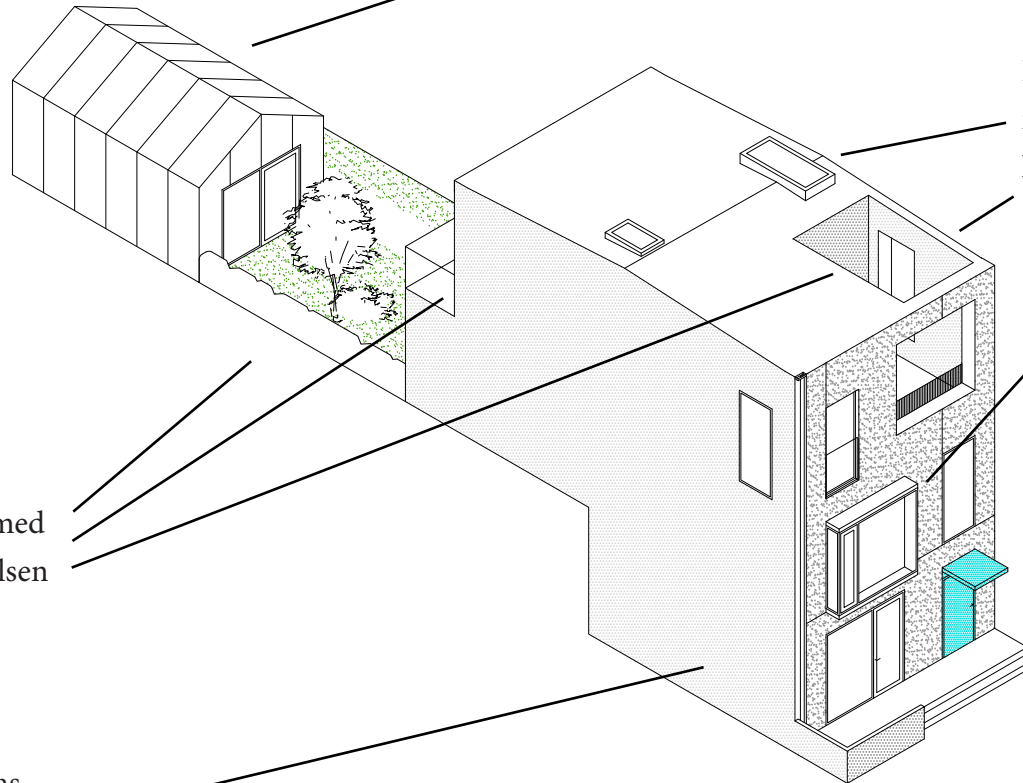
Radhuset får ljus från fler håll än två med hjälp av olika fönsterslag och hål i volymen

Uteplatser

Uterum i flera väderstreck och med olika karaktär gör utomhusvistelsen god under hela dagen

Bokal

Rummet mot gatan kan användas som bl a arbetsrum, bibliotek, verkstad eller som verksamhetslokal

– LÄGENHETERNA NÅGOT FÖR ALLA

För att skapa bostäder där människor från olika bakgrund och med olika preferenser och familjesammansättningar kan bo är det viktigt att ge möjligheter att leva på olika sätt. De nya lägenheterna kan ha många olika rumsliga kombinationer, men alla bygger på samma grundprinciper. Ambitionen har varit att erbjuda yteffektiva bostäder vars spatiella kvaliteter kan ökas med storleken.

I Backa Röd bor många stora familjer i trånga lägenheter. Nya bostäder med många rum ger möjlighet till avskildhet för många. Att bo många i en bostad ställer också krav på rörelsemöjligheterna. I många av områdets lägenheter nås sovrummen direkt från rum för samvaro, vilket framhålls i intervjuer med de boende som negativt. I de nya bostäderna distribueras därför rummen från en neutral hall, som också binder samman våningsplanen.

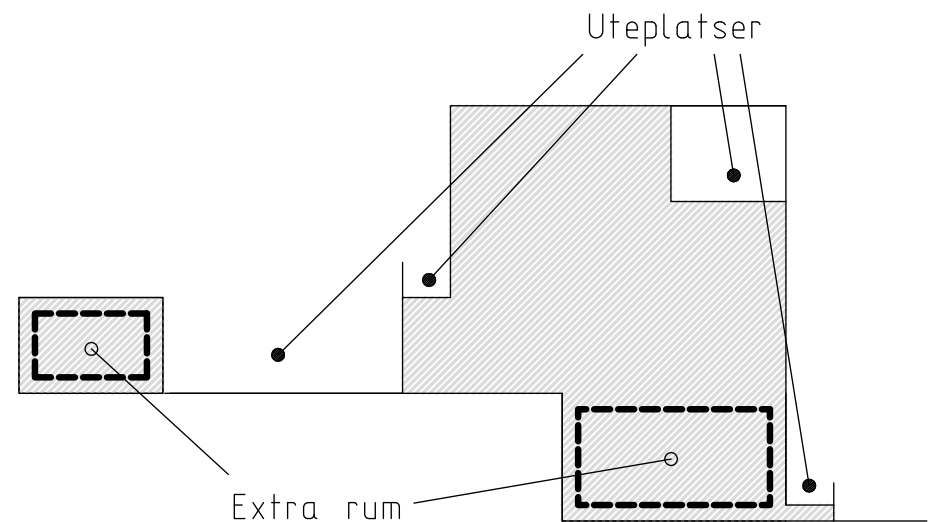
Vad gäller just våningsplanen har lägenheter sällan en så rik rumslig upplevelse i tre dimensioner som villor. Att genom trapprummet öppna mellan våningarna och släppa in ljus även ovanifrån ger en kvalité som liknar villans. I den högsta varianten av radhuset har ett sovrum fönster mot det öppna trapprummet, för att skapa känslan av rum i rummet.

En del i det typiska villaboendet är också att ha lite mer än bara det nödvändigaste. Ett rum för hobbyverksamhet, en verkstad eller bibliotek. I de nya husen finns rummet på markplan som har en egen uteplats och en relation till gaturummet som är annorlunda än resten av bostaden. Här är en möjlighet att ha kontor, egen näringsverksamhet hemma, eller arbetsrum. Om det finns någon annan i Backa Röd som vill hyra in sig för att öppna t ex

frisörsalong är det lätt att hyra ut det extra avskiljda rummet.

Möjligheten att bygga till på tomten ger en chans att ytterligare utöka sin bostad. Ett förråd eller växthus gör trädgården bättre, och med ett uthus ges möjlighet att hyra ut en del av bostaden eller bo flera generationer tillsammans.

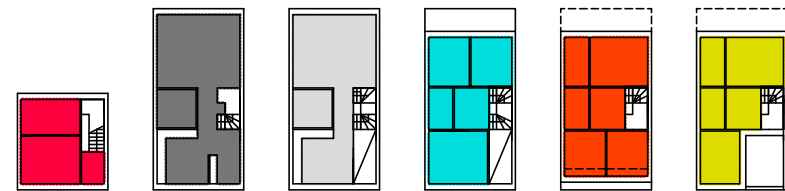
Att ha uteplatser i flera väderstreck gör att utevistelsen får flera dimensioner. En balkong ger andra värden än en trädgård, och att ha en uteplats i anslutning till ett sovrum kan vara ett mer privat komplement till en uteplats som delas av alla i bostaden. Radhusen är ritade för att ge möjlighet till så många olika uteplatser som möjligt, med olika grader av offentlighet och för olika tillfällen.

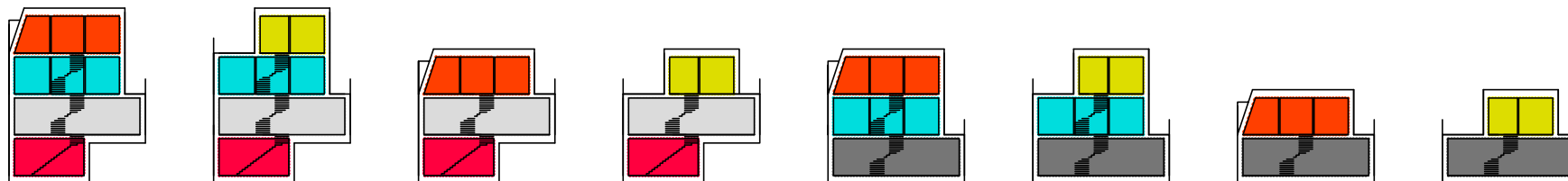
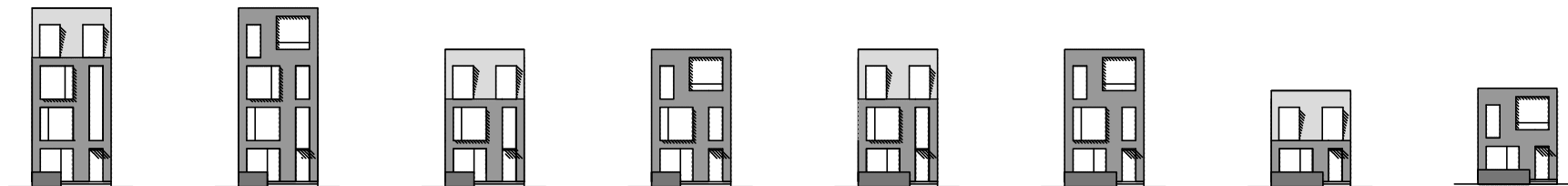

Åtta kombinationer

För att huset ska bli billigt att bygga och därmed köpa, samtidigt som det erbjuder mycket olika möjligheter, är det uppbyggt som en rationell bygglåda där variationen uppnås med små förändringar på samma grundstruktur. Radhuset byggs på sex våningsplan som kan sättas samman för att skapa olika bostadslösningar. Beroende på önskemål och tomtförutsättningar finns åtta varianter att välja mellan. Ungefär hälften av radhusen innehåller det nedre halvplanet som rymmer en bokal.

Bostaden kan vara från ca 100 m² upp till ca 175 m². En planlösning med maximalt antal rum kan bytas ut mot kvaliteter som en extra uteplats eller en öppnare rumskänsla. På så sätt byggs ett varierande utbud av bostäder med olika storlek in i området från början, vilket ger en social blandning också på sikt.

8 rok
178 m²

7 rok
171 m²

5 rok
134 m²

4 rok
127 m²

7 rok
152 m²

6 rok
145 m²

4 rok
107 m²

3 rok
101 m²

=

=

=

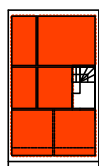
=

=

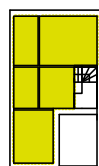
=

=

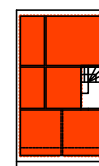
=

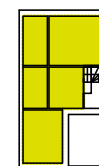
+

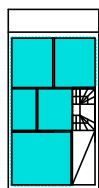
+

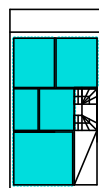
+

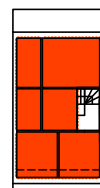
+

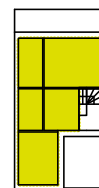
+

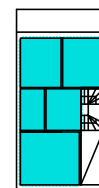
+

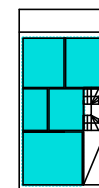
+

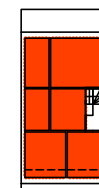
+

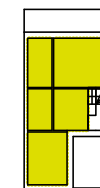
+

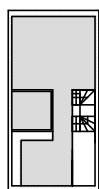
+

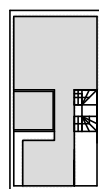
+

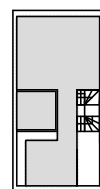
+

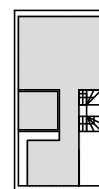
+

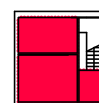
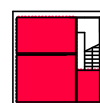
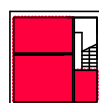
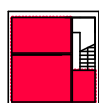
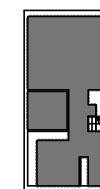
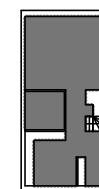
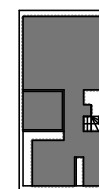
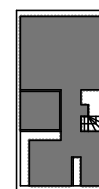
+

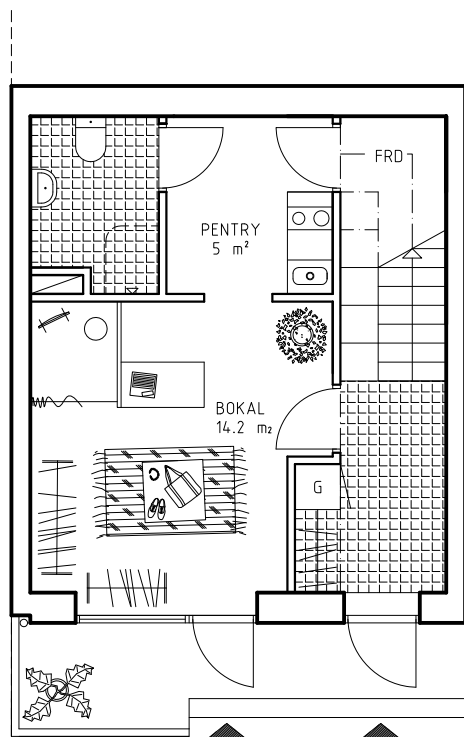

+

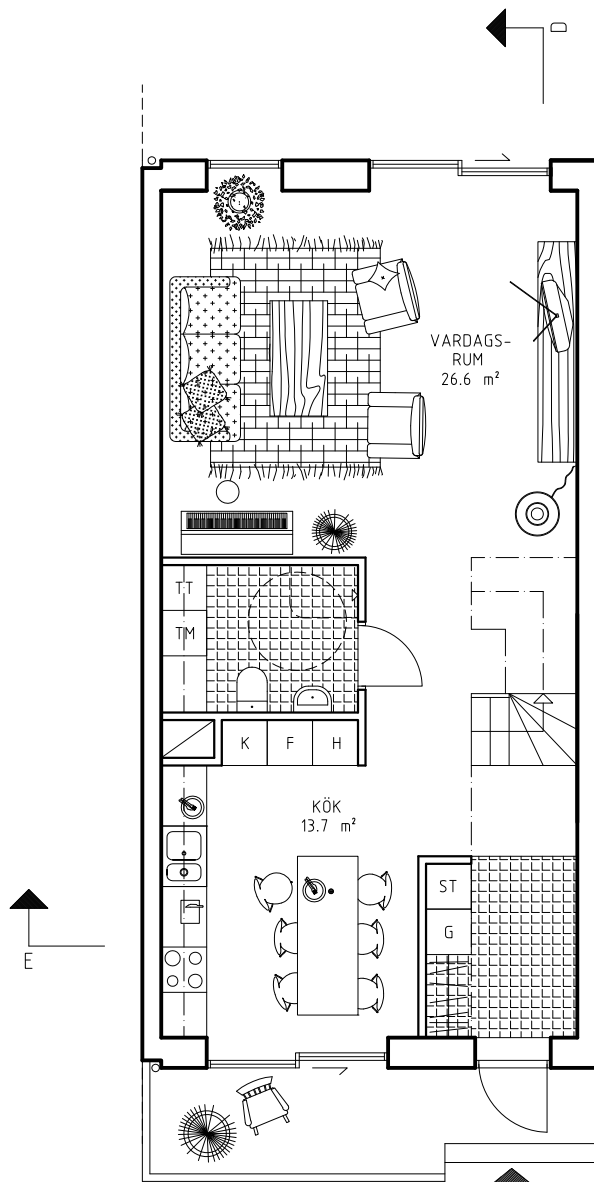

+

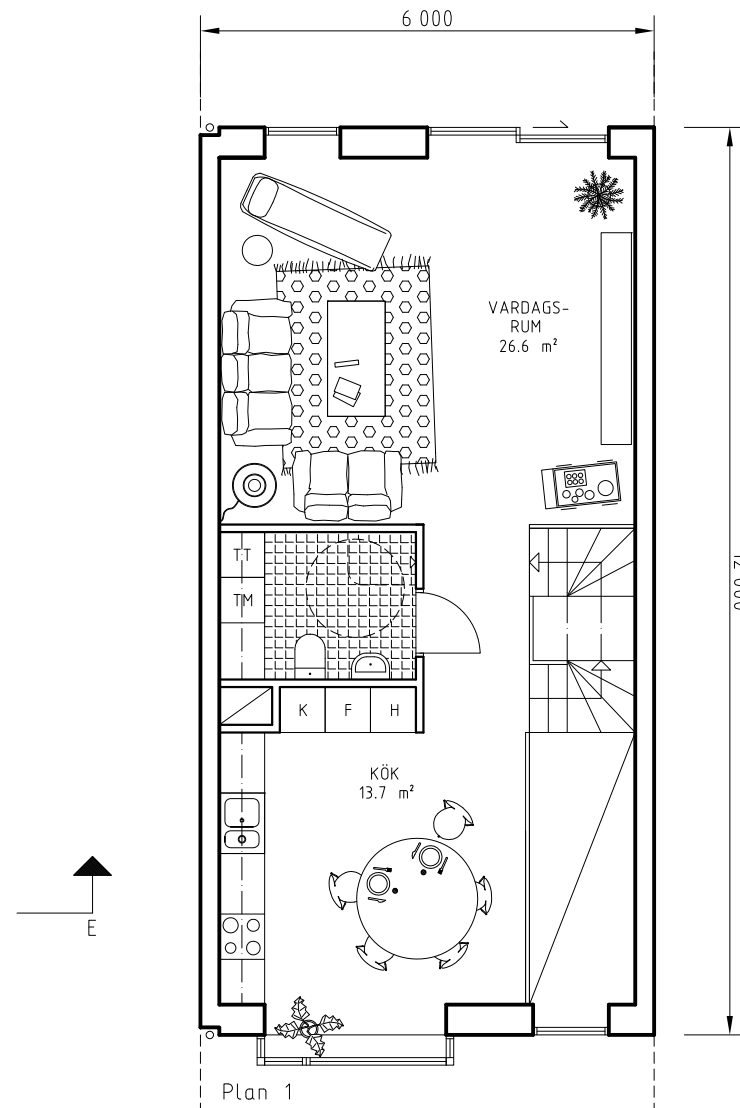

Gatuplan 1

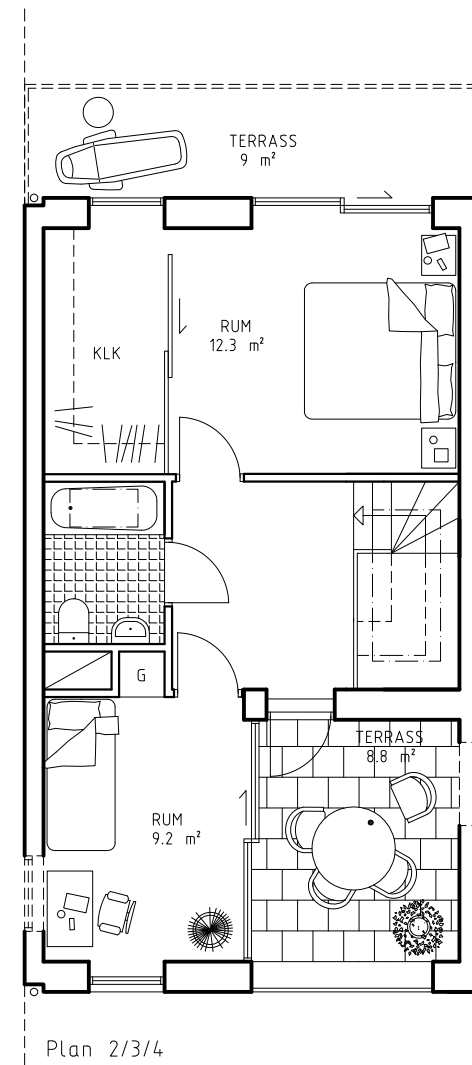
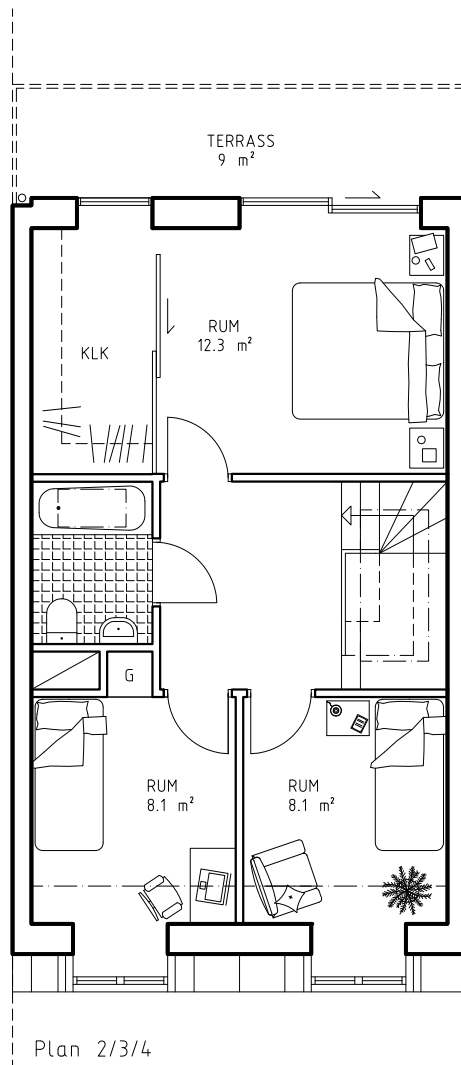
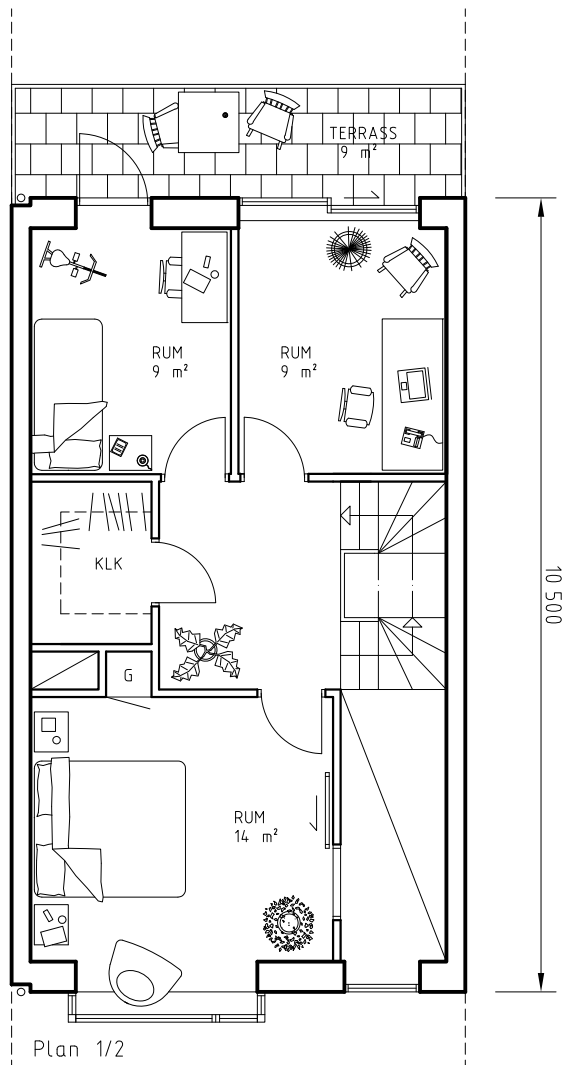

Gatuplan 2

Plan 1

PLANRITNINGAR 1:100

TYPSEKTION D-D 7 ROK 1:200

PERSPEKTIV AV TRAPPRUMMET

– REGLER OCH MÖJLIGHETER

Bostäder som byggs i Sverige är hårt reglerade från flera olika håll, varav de som styr utformningen i störst grad är Boverkets Byggregler, BBR och Svensk Standard, SIS. Dessa regler är som mycket annat ett arv från rekordårens tid, och är till för att säkerställa goda bostäder åt alla, inklusive den som är eller blir funktionshindrad på något sätt. De svenska byggreglerna ställer högre krav än reglerna i andra länder i Europa och världen. Det mest extrema exemplet på en motsatt inställning är Japan, där vissa lösningar vad gäller trappor, räcken och nivåskillnader i bostäder har fått svenska arkitekter att både förundras och förfasa sig.

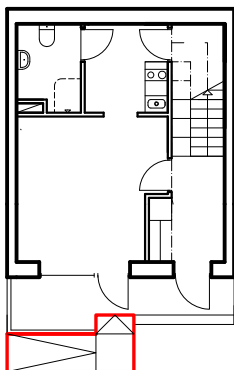
Ett krav i BBR är att huvudplanet i bostaden ska innehålla rum för samvaro, kök, ett tillgängligt badrum samt möjligheten att skilja av en sovplats. I det fall radhusen har

en halvvåning mot gatan är huvudentrén en våning ner från huvudplanet. Alla radhusen är dock tillgängliga från gården, som också är körbar.

Det är en kvalité att kunna ha en plats som markerar entrén till sin bostad från gatan. Att denna plats är upphöjd ett par trappsteg ökar tillhörighetskänslan och begränsar insynen i bostaden. De två trappstegen kan överbryggas med en tillfällig eller permanent ramp, i de fall tillgängligheten mot gatan känns extra viktigt.

Att kunna förändra sin bostad när familjen växer eller krymper är väldigt bra för t ex barnfamiljer. Ett stort sovrum med klädkammare kan göras om till två mindre rum, och tillbaka igen när barnen är utflugna.

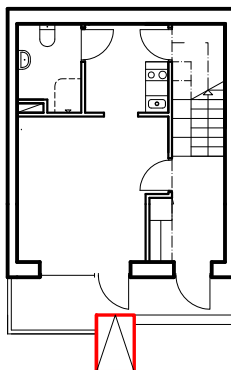
Gatuplan

Stor ramp

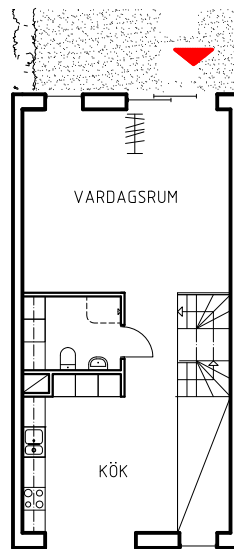
Med svag lutning,
för permanent till-
gänglighet

Gatuplan

Liten ramp

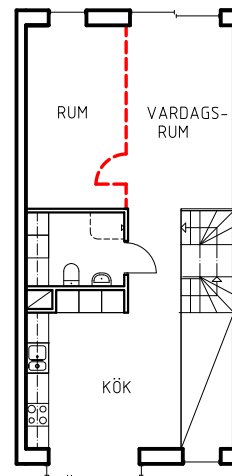
Flyttbar, att lägga ut
för specifika tillfäl-
len

Plan 1

Tillgänglig entré

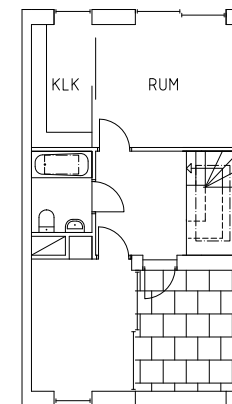
Alla husen är fullt
tillgängliga från
gården

Plan 1

Möjligt sovrum

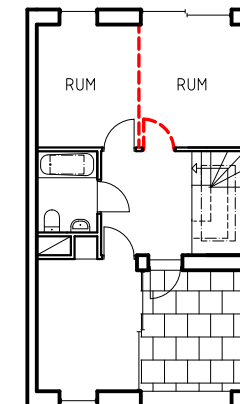
Vardagsrummet
kan delas av till
en sovplats mot
gården

Plan 2/3/4

Fler rum

Ett rum med klädkammare
kan bli två sovrum

Plan 2/3/4

– UTHUSEN KOMBINATIONER

TRÄDGÅRDSPLANER 1:100

Förrådet

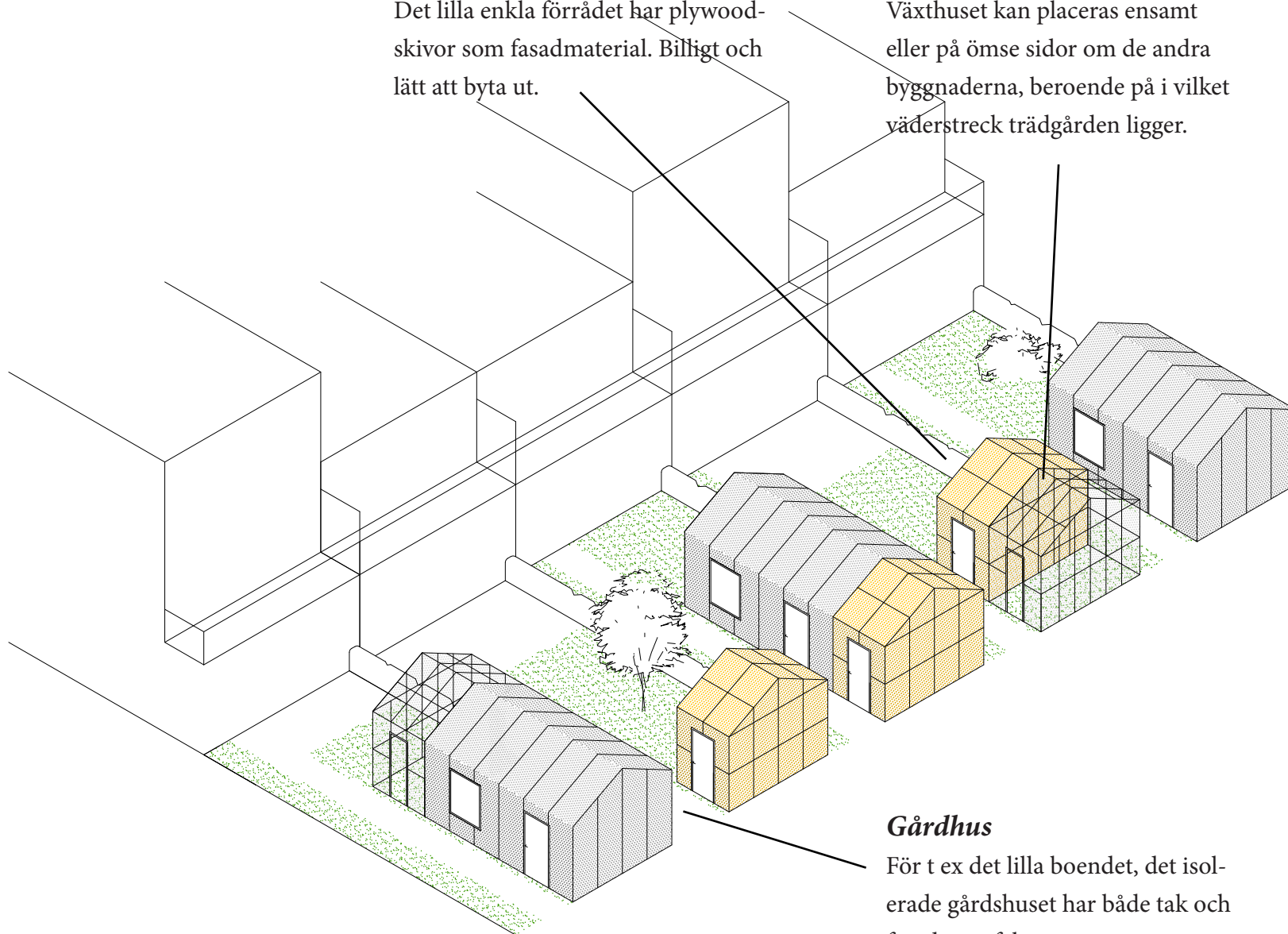
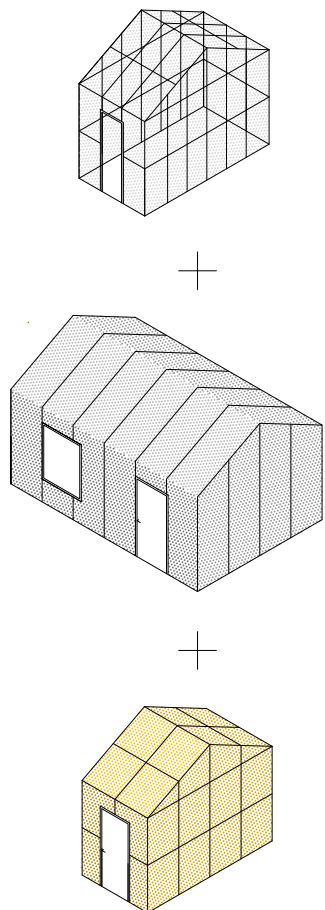
Det lilla enkla förrådet har plywood-skivor som fasadmaterial. Billigt och lätt att byta ut.

Växthuset

Växthuset kan placeras ensamt eller på ömse sidor om de andra byggnaderna, beroende på i vilket väderstreck trädgården ligger.

Gårdhus

För t ex det lilla boendet, det isolerade gårdshuset har både tak och fasad av asfaltspapp

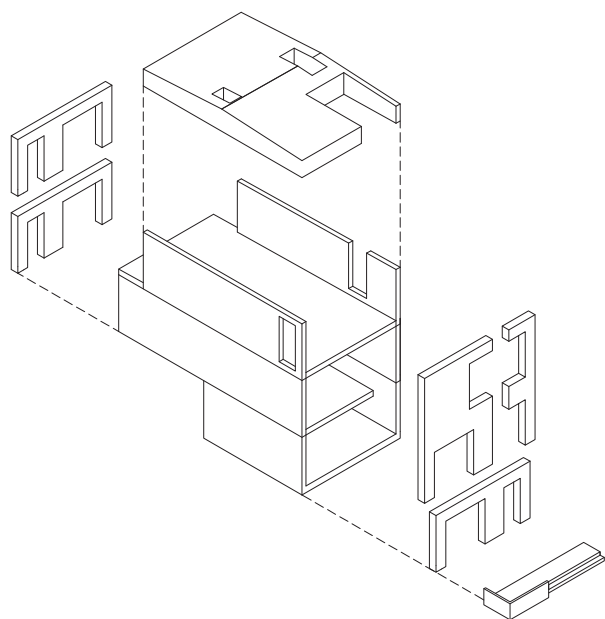
– FASADEN LIKHEIT OCH VARIATION

De äldre byggnadernas gestaltning är baserad på en repetition av prefabricerade betongelement, som delvis ger husen dess strikta och monolitiska uttryck. Idén om en bygglåda med färdiga delar var spännande och futuristisk på 60-talet. Resultatet är tyvärr alldeles för konsekvent för att förmedla samma entusiasm. Med en ny version av samma tanke, där man kombinerar ett antal delar efter familjers olika önskemål, kan resultatet bli extremt varierat men behålla samma grundtanke. Lite som en nutida spegel, där skillnaden men också likheten blir tydlig.

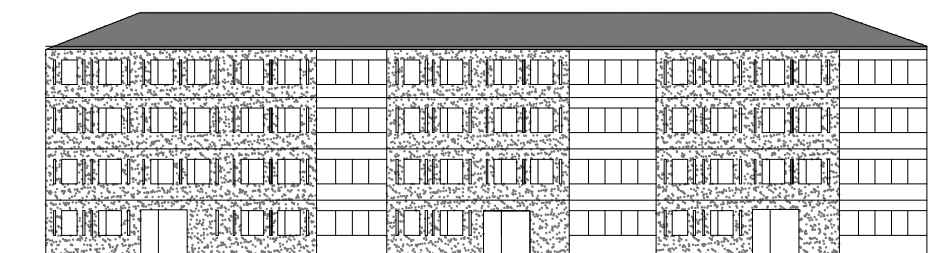
Fasaden består av en uppsättning sandwichelement av betong som kan kombineras på olika sätt för att passa för alla varianter av planlösningen. Hålen blir ömsom dörr, fönster, eller lämnas öppet mot terrassen. I det fall översta våningen har två sovrum mot gatan förses fasaden istället

med ett brant sluttande tak med kupor, och husvolymen får ett nytt uttryck som bidrar till variationen.

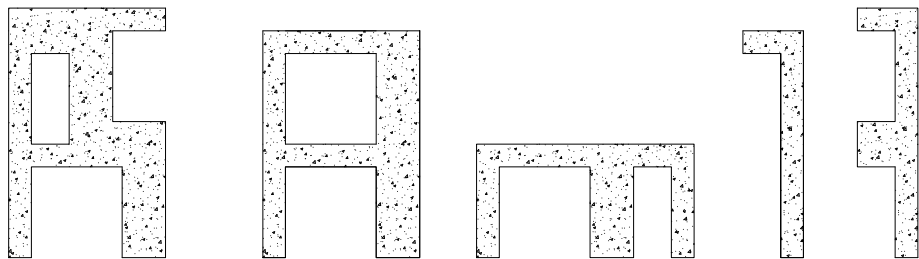
I linje med den valbara bostaden går det också att välja fasadyta. En frilagd ballast av vit marmorkross liknar de gamla husens fasad men blir mycket ljusare. En slipad terrazzobetong med diabas ger kontrast med sin blanka svarta yta. Det tredje alternativet är en klingskurad yta med en finkornig skrovlighet. I kombination med de två andra alternativen bildas en helhet med kontrasterande ytor. Grovt, fint eller blankt.

ISOMETRI ÖVER KONSTRUKTION 1:400

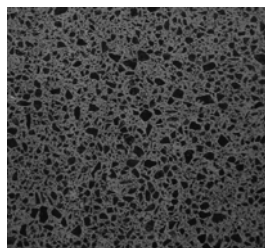
FASADER JÄMFÖRELSE 1:400

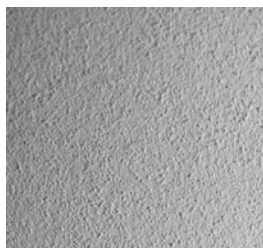
FASADELEMENT 1:200

SEKSION E-E 1:200

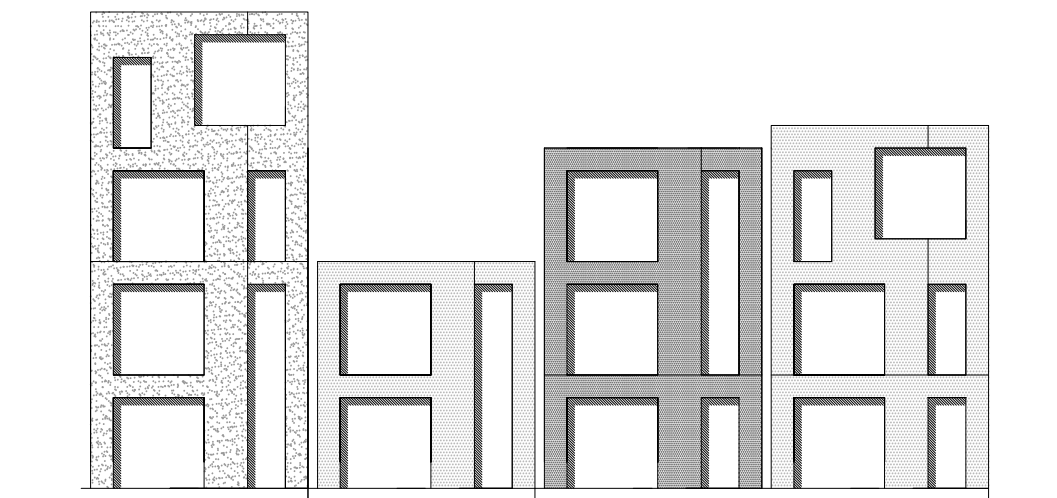
TERRAZZOBETONG
SVART DIABAS

KLINGSKURAD BETONG

FRILAGD BALLAST
MARMORKROSS

FASADELEMENT 1:200

FASADER 1:100

– MODELLBILDER

SLUTS

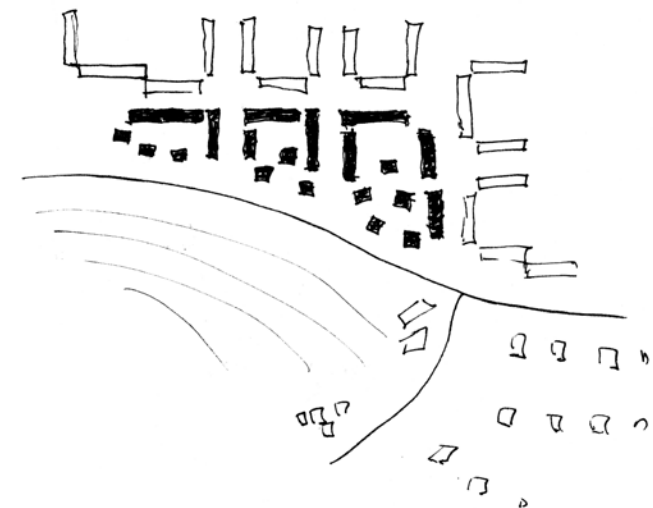
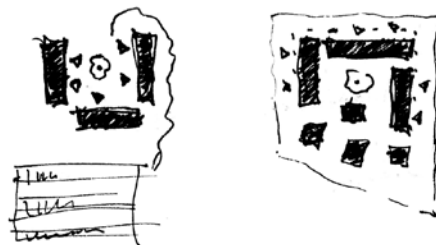
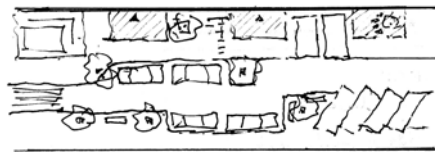
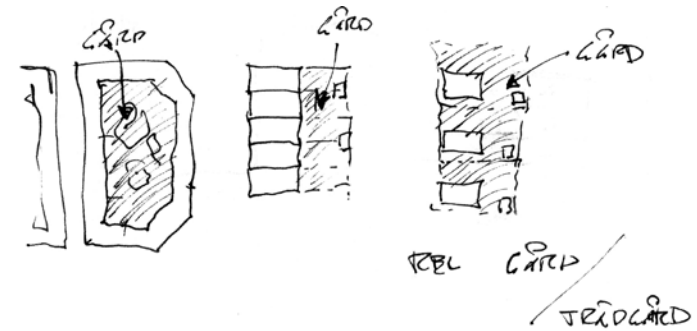
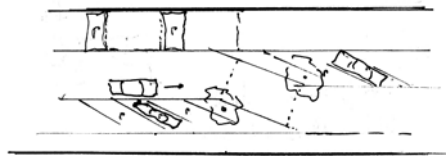
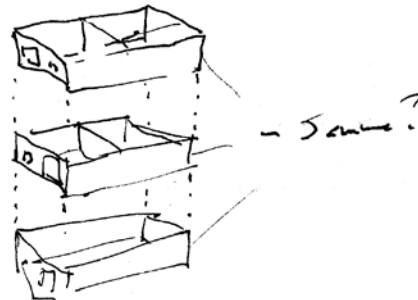
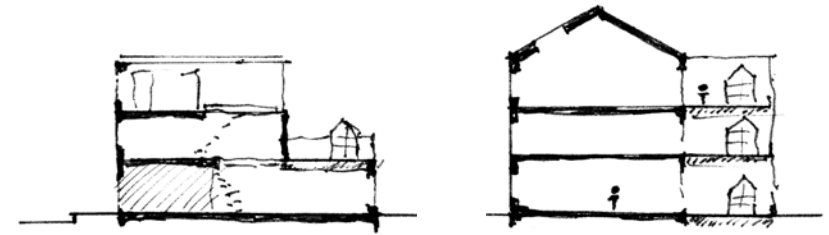
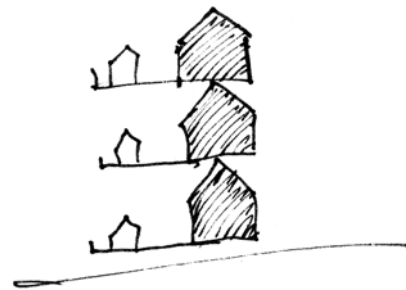
Att resonera kring hur staden ska byggas är snårigt, fyllt med tvivel och fallgropar. När det gäller just miljonprogram är det ibland särskilt svårt att navigera mellan beskrivningar av utanförskap och modernistiska misslyckanden. Det är just beskrivningen av miljonprogrammet som har kommit upp som en återkommande fråga i mitt arbete med projektet. Vad för föreställningar som finns, och vad de medför för stadens utveckling. Kanske är det ett mycket viktigare ämne att diskutera än huruvida husen faktiskt står i gatuliv eller i park.

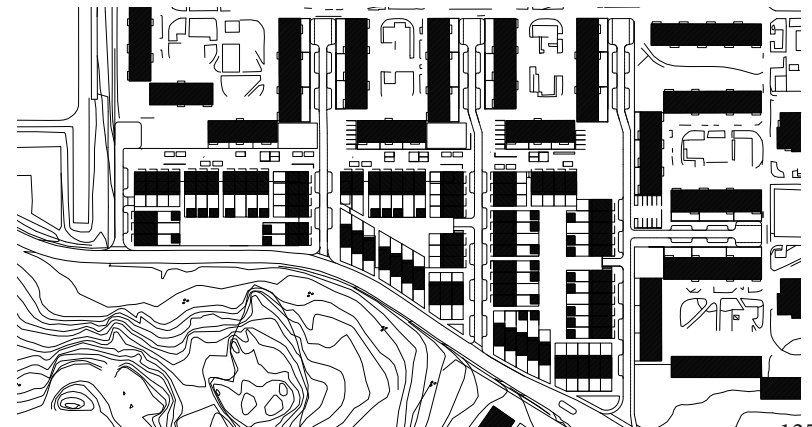
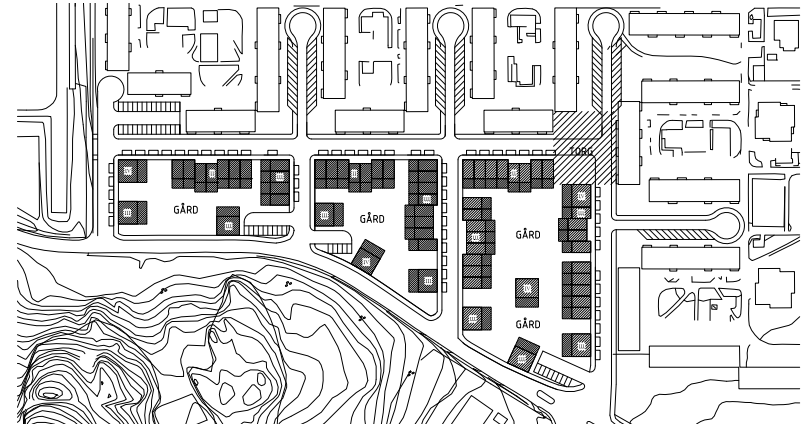
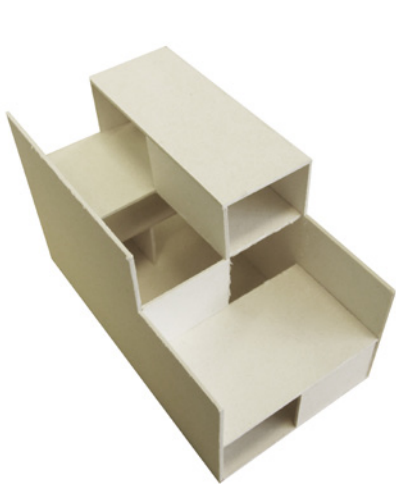
I ett stadsbyggnadssammanhang är det enligt samma tanke viktigt att arbeta med dessa föreställningar. Att lägga krutet på de stadsdelar som beskrivs som problematiska, och placera nya satsningar just där. Att istället göra tvärtom, spela med innerstadsfokuset och se resten av staden

som förort gör bara saken sämre. De trötta, välrepeterade över fyrtio år gamla beskrivningarna av miljonprogrammet är långlivade. De ekar forfarande på debattsidor och är lika förenklade nu som då.

Det är här som perspektivet förskjuts. När förorten blir stad blir bilden klarare. Jag trodde vid en punkt att mitt förslag skulle bli en sorts universallösning för miljonprogramsområden. Men det är bara i miljonprogrammet som såna generella lösningar föreslås. Det blir väldigt konstigt att föreslå en quick-fix av det slaget i en innerstadsmiljö. Och om miljonprogrammet också är stad blir det lika konstigt där. Därför är det just det specifika som blir viktigt. Att i staden se till varje plats egna förutsättningar och arbeta utifrån dem. Oavsett om den platsen råkar vara i stenstadens kvarter, eller i ett grått miljonprogram.

– SKISSER

– REFERENSER ARKITEKTUR

Accordia, Cambridge

Maccleanor Lavington Arch. 2006
- Atriumradhus med villakvaliteter
och vacker ljusförling

Kv. Handkvarnen, Rinkeby

Bergkrantz Arkitekter 2002
- Miljonprogramstillägg, först planerat som påbyggnad på befintligt P-däck

Bonairestraat, Groningen

Pvanb Architecten 2008
- Holländskt miljonprogramstillägg, subtil variation i tegelfasader

Järingegränd, Tensta

Brunnberg & Forshed 2006
- Miljonprogramstillägg, kompakta planeffektiva radhus färgsatta av konstnären Jens Fänge

Borneo Eiland, Amsterdam

MVRDV m fl. 2000
- Extrem variation och lyxbetonat boende, sektioner med spännande nivåsamband

Townhouse, Landskrona

Elding Oscarsson 2009
- Lovordat infill i kulturmiljö, japanskt effektiv bostad med inre uterum på smal tomt

Nieuw Leyden

MVRDV 2005-2007

- Holländsk stadsplan för nyutvecklat område med radhus och trädgårdar på parkeringsgarage

V35K18, Leyden

Pasel Künzel Architects 2011

- Stadsradhus, trapprum som skapar rumslig öppenhet i smal huskropp

Tre Gudar, Viken

Vandkunsten Arkitekter, 2000

- Radhusområde med effektfulla detaljer i material och fönsterpartier

Salviaterrassen, Gårdsten

QPG Arkitekter 2005

- Parhus som miljonprogramstillägg, Fri planlösning med stor möjlighet till valbar grad av slutenhet

Radhus, Västra Eriksberg

Liljewall Arkitekter 2008

- Slammade tegelradhus, stadsmässig gaturelation och takterrasser

Birgittas Trädgårdar, Vadstena

Brunnberg & Forshed 2002

- Hyresvillor med vackra detaljer, möjlighet till utökning med tillköpt annex på tomten

– LITTERATUR

Böcker

Gunnar Asplund ..., *Accepera*, Stockholm, Tiden, 1931

Brunnberg & Forshed Arkitektkontor, *Rum och ansvar*, Stockholm 2011

Ulf Diktonius m. Fl, *Även i Backa Röd är himlen blå*, Hissings Backa, Diktonius Text 2009

Fernández Per, Aurora, *DBook: density, data, diagrams, dwellings : a visual analysis of 64 collective housing Vitoria-Gasteiz, a+t ediciones*, cop. 2007

Friedman, Avi, *The adaptable house : designing homes for change*, New York : McGraw-Hill, cop. 2002

Gehl, Jan, *Life between buildings : using public space*, København : The Danish Architectural Press, 2006

Göteborgs Allmännyttiga och Kooperativa Bostadsföretag, Göteborg bygger, Göteborg : GAKO, 1971

Rekordåren : en epok i svenskt bostadsbyggande / redaktör: Thomas Hall, Karlskrona : Boverket, 1999

Hertzell, Tage, *Betongens yta : en handbok för arkitekter och andra*, Stockholm : Formas : Liber distribution, 2002

Malmö Stadsbyggnadskontoret Översiktsplanebyrån , *Den nya bostadsgatan : idébeskrivning o förslag till gatumiljöförbättringar*, Malmö 1980

Nordström, Christer, *Möjligheter för miljonprogrammet*, Stockholm : Svensk byggtjänst, 1999

Nylander, Ola, *Bostaden som arkitektur*, Stockholm : Svensk byggtjänst, 1999

Britta Roos, Hanna Gelotte (red.), *Hej Bostad – om bostadsbyggande i Storstockholm 1961-1975*, Länsstyrelsen i Stockholms län

Rådberg, Johan, *Svenska stadstyper : historik, exempel, klassificering*, Stockholm 1996

Svensson, Per, *Storstugan eller När förorten kom till byn*, Stockholm, Bonnier Alba, 1996

Ola Broms Wessel, Moa Tunström, Karin Bradley (red.), *Bor vi i samma stad? : om stadsutveckling, mångfald och rättvisa*, Stockholm : Pocky, 2005

Wirtén, Per, *Där jag kommer från : kriget mot förorten*, Stockholm : Bonnier, 2010

Rapporter

Andersson, R., Bråmås, Å., Hogdal, J., *Fattiga och rika – segregationen ökar, flyttningsmönster och boendesegregation i Göteborg 1990-2006*, Göteborgs Stad Stadskansliet 2009

Ola Nylander & Anna Eriksson, *Bostadsvaneundersökning i Backa Röd*, Göteborg, 2009

BQR – Rådet för byggkvalitet, *Miljonprogrammets förnyelse*

Hur kan man främja integration genom övergripande fysisk planering och stadsutveckling?, Boverket januari 2007

Göteborgs Stad Fastighetskontoret, *Bostadsbyggandet i Göteborg - ett planerings- och kunskapsunderlag*, Göteborg 2010

Göteborgs Stad Stadsbyggnadskontoret, *Backa – Beskrivning av stadsdelen*, Göteborg 2008

Göteborgs Stad Stadsbyggnadskontoret, *Centrum – Beskrivning av stadsdelen*, Göteborg 2008

Göteborgs Stad Stadsbyggnadskontoret, *Grimmered – Beskrivning av stadsdelen*, Göteborg 2008

Göteborgs Stad Stadsbyggnadskontoret, *Älvsborg – Beskrivning av stadsdelen*, Göteborg 2008

Göteborgs Stad Stadsbyggnadskontoret, *Programförslag för Selma Lagerlöfs Torg*, Göteborg 2010

Göteborgs Stad Stadsbyggnadskontoret, Stadsbyggnadskvaliteter Göteborg - om stadens utformning, Göteborg 2008

SCAFT 1968: riktlinjer för stadsplanering med hänsyn till trafiksäkerhet, Statens Planverk publ. nr 5, Stockholm 1967

Artikelserie i GP av Mark Isitt 20-25 mars 2011 + efterföljande debattartiklar

Examensarbeten

Alstersjö, Malin, Backa röd : idéförslag till förnyelse av ett bostadsområde, Göteborg Chalmers Lindholmen högstsk., Chalmers tekniska högstsk., 1994

Bondesson, Björn, New sub urbanism, Göteborg, Chalmers tekniska högstsk., 2010

Gecaj, Violeta, Ombyggnad av bostäder i Bergsjön : en

omvandling av miljonprogramhus till moderna och energieffektiva bostäder, Göteborg , Chalmers tekniska högstsk., 2009

Johan Dehlin, Jacob Sjöblom & Axel Freij, Bergsåkers gård, Göteborg, Chalmers tekniska högstsk., 2010

Erik Hallberg och Lars Olsson, Building on a building, Göteborg , Chalmers tekniska högstsk., 2010

Nordström, Anna, Att resolvera en förort, Göteborg, Chalmers tekniska högstsk., 1996

Sharo, Behnam, Nya svenskar... ..Nya bostäder, Göteborg, Chalmers Tekniska Högstsk., 2007

– BILDKÄLLOR

sid 14: Ur "Rapport Tensta", Bengtson Olle, Stockholm : PAN/Norstedt, 1970

sid 15: Omslag till "SCAFT 1968: riktlinjer för stadsplanering med hänsyn till trafiksäkerhet", Statens planverk publ. nr 5, Stockholm 1967

sid 17: Illustration till artikel i SN24, "Älskade hatade miljonprogram", <http://www.sn24.se/bostad/alskade-hatade-miljonprogram> 2011-05-01

sid 19: Omslag till "Man bara anpassar sig helt enkelt" - en forskningsrapport om människor i Skärholmen, Hans Gordon, Peter Molin, Stockholm : PAN/Norstedt, 1972

sid 23: http://www.alvstranden.com/images/Medierummet-bilder/kvillebacken_vision%282%29.jpg

sid 25: Ur JM:s säljmaterial för Platån 4, Eriksberg, Göteborg, Ljungbergs 2010

sid 26-27: Ur bostadsannonser på Hemnet, 2011-03-10

sid 29: Underlag ur "Göteborgs Stad Stadsbyggnadskontoret, Stadsbyggnadskvaliteter Göteborg - om stadens utformning", Göteborg 2008

sid 35: Underlag ur "Fattiga och rika – segregationen ökar, flyttningsmönster och boendesegregation i Göteborg 1990-2006", Göteborgs Stad Stadskansliet 2009

sid 37: <http://megeltvaros.komm.bme.hu/files/2010/02/ville-radieuse4.jpg> 2011-05-01
http://fc02.deviantart.net/fs47/f/2009/180/6/e/Jakriborg_by_Corter.jpg 2011-05-01

sid 49: Ur Göteborg bygger, Göteborgs Allmännyttiga och Kooperativa Bostadsföretag, Göteborg : GAKO, 1971

sid 55: http://www.poseidon.goteborg.se/sv/Om_Poseidon/Vi_bygger/Backa-Rod/markurell2.jpg 2011-05-01

sid 121: Foto : Gustav Andersson

Övriga bilder av Erik Andersson

TACK

Ola Nylander, Chalmers Arkitektur

Håkan Trygged, KUB Arkitekter

Marie Werner, Poseidon Backa

Kajsa Crona, NilssonCrona Arkitekter

Björn Gross, Arctic Studio

Lars Johansson, Strängbetong

Elisabeth Diser-Frykberg, Pyramiden Arkitekter

Eva Sigurd, Stadsbyggnadskontoret

Petter Lodmark, QPG Arkitekter

Mikael Pirusanto, Gårdstensbostäder

Therese Arnbert

Familj och vänner

